

**AYANİS KALESİ VE ÇEVRESİNDE HAYVANCILIK:
ETNOARKEOLOJİK ÖRNEK BİR ÇALIŞMA**

Vedat SEZER

**Yüksek Lisans Tezi
Arkeoloji Anabilim Dalı
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI**

2019

Her Hakkı Saklıdır.

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI**

Vedat SEZER

**AYANİS KALESİ VE ÇEVRESİNDE HAYVANCILIK:
ETNOARKEOLOJİK ÖRNEK BİR ÇALIŞMA**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI

ERZURUM – 2019

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

27/09/2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "*Ayanis Kalesi ve Çevresinde Hayvancılık: Etnoarkeolojik Örnek Bir Çalışma*" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanması için verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim *.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☒ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

27/09/2019

Vedat SEZER

V. Sezer

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

.....

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

F-83/00/22.12.2016

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI danışmanlığında, Vedat SEZER tarafından hazırlanan bu çalışma 27/09/2019 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Arkeoloji Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU

İmza:

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇİFÇİ

İmza:

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

F-85/01/21.10.2016

İÇİNDEKİLER

ÖZET	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR DİZİNİ.....	VII
HARİTALAR DİZİNİ.....	VIII
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	IX
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	X
TABLOLAR DİZİNİ.....	XI
GRAFİKLER DİZİNİ.....	XII
LEVHALAR DİZİNİ	XIII
ÖNSÖZ	XIV

GİRİŞ

I. AMAÇ, YÖNTEM, KAPSAM.....	1
II. ARAŞTIRMA SORUNSALLARI.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERVEVE

1.1.ETNOARKEOLOJİNİN TANIMI	7
1.2. DOĞU ANADOLU'DA ETNOARKEOLOJİK ARAŞTIRMALARIN TARİHÇESİ.....	10

İKİNCİ BÖLÜM

COĞRAFYA

2.1. VAN GÖLÜ HAVZASI VE AYANİS'İN COĞRAFYASI.....	14
--	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÖLGENİN ARKEOLOJİK GEÇMİŞİ

3.1. URARTU ÖNCESİ BÖLGENİN ARKEOLOJİK GEÇMİŞİ	21
3.2. URARTU ARAŞTIRMA TARİHÇESİ.....	24

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BÖLGENİN HAYVANCILIK GEÇMİŞİ

4.1. URARTU ÖNCESİ BÖLGENİN HAYVANCILIK GEÇMİŞİ	28
4.2. URARTU'DA HAYVANCILIK.....	37
4.2.1. Yazılı Belgeler	37
4.2.2. Urartu Dininde Hayvan.....	42
4.2.3. Zooarkeolojik Veriler.....	43

BEŞİNCİ BÖLÜM

AYANİS KALESİ VE ZOOARKEOLOJİK VERİLER

5.1. AYANİS KALESİ'NDE ZOOARKEOLOJİK VERİLER.....	47
5.1.1. Van Ayanis Etnoarkeoloji Projesi Zooarkeoloji Raporu	47
5.1.2. Kuzey Yamaç Alanı'ndan Ele Geçen Kemiklerin Zooarkeolojisi	50

ALTINCI BÖLÜM

AYANİS KALESİ'NİN CİVARINDA HAYVANCILIK: ETNOARKEOLOJİK ÇALIŞMA

6.1. AĞARTI MAHALLESİ.....	60
6.2. ÖZYURT MAHALLESİ.....	69
6.3. DAĞÖNÜ MAHALLESİ.....	74
6.4. MOLLAKASIM MAHALLESİ	77
6.5. ALAKÖY MAHALLESİ	80
6.6. ATMACA MAHALLESİ.....	84
GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	87
KAYNAKÇA.....	98
LEVHALAR	110
ÖZGEÇMİŞ	124

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****AYANİS KALESİ VE ÇEVRESİNDE HAYVANCILIK:
ETNOARKEOLOJİK ÖRNEK BİR ÇALIŞMA****Vedat SEZER****Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI****2019, 127 sayfa****Jüri: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI****Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU****Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇİFÇİ**

Urartular Doğu Anadolu'da MÖ 9.ve 6. yüzyıllar arası egemenlik kurmuş bölgenin ilk devletidir. Orta Demir Çağı'nda hâkimiyeti altında olan Türkiye, Ermenistan, İran, Azerbaycan, Nahcivan topraklarının bir kısmınının dâhil olduğu geniş bir coğrafyada, çok sayıda kale ve diğer imar faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir. Urartular, kalelerini hayvancılık ve tarım yönünden zengin, askeri sefer yollarına yakın noktalarda inşa ettirmişlerdir. Bu kalelerden en önemlilerinden birisi Argiştı oğlu Rusa tarafından inşa ettirilen Ayanis Kalesi'nin konumu neden seçtikleri ise tartışmalıdır. Urartu yazılı metinlerine göre ekonominin ve dinin önemli bir parçasını hayvanlar oluşturmaktadır. Bu çalışma Ayanis Kalesi'nin aktif dönemlerinde hayvancılığın nasıl yapıldığını, hayvan tercihlerini, hayvanları tüketim tercihini, mera alanları olarak hangi arazilerin kullanıldığı, kullanılan arazilerin yeterlilik durumunu anlamak için gerçekleştirilen etnoarkeoloji projesinin sonuçlarını içermektedir. Bu sonuçlar değerlendirilirken Ayanis Kalesi'nin tarafımızca çalışılmış olan hayvan kalıntıları ile desteklenmiştir. Çalışmanın sonucuna göre Ayanis Kalesi'nin civarında bulunan 5 km çapındaki alan Urartular tarafından aktif olarak kullanılmıştır. Ayanis Kalesi'ndeki hayvan kalıntıları, bölgede günümüzdeki hayvan tercihleri, hayvan tüketim tercihlerini, hayvansal üretim tercihlerinin kültürel devamlılığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Etnoarkeoloji, Hayvancılık, Zooarkeoloji, Urartu

ABSTRACT**MASTER’S THESIS****Vedat SEZER****ANIMAL HUSBANDRY AT AYANIS CASTLE'S AND IT'S SURROUNDING:
AN ETHNOARCHAEOLOGICAL KEY STUDY****Advisors: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI****2019, 127 Pages****Jury: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI
Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU
Assist. Prof. Dr. Ali ÇİFÇİ**

Uartians are the first kingdom established sovereignty in East Anatolia between BC 9th-6th century. They have conducted many fortresses and other construction activities at very large geography including the lands of Armenia, Iran, Azerbaijan, also a part of Nakhichevan during the Middle Iron Age Turkey. The Uartians built their fortresses in the fertile lands close to the military roads. One of the most important of these is the fortress of Ayanis built by Rusa, son of Argishti. However, the reason behind why this particular location was chosen for the fortress is still debated According to Uartian written sources, animals constitute an important part of the economy and religion. This research includes the results of the ethnoarchaeological project carried out in order to understand the animal husbandry in the period when Ayanis fortress is at its peak, the preferences in livestock, meat consumption, pasture lands and efficiency of the lands in use. The evolution of the results of this research is supported by the animal remains from the fortress of Ayanis. According to the results of the research, 5 km area around the Ayanis Fortress was actively used by the Uartians. Animal remains in Ayanis Fortress show the current livestock preferences, livestock consumption preferences and cultural continuity of animal production preferences in the region.

Key words: Ethnoarchaeology, Animal Husbandry, Zooarchaeology, Urartu

KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz.	: bakınız
cm.	: Santimetre
CTU	: Corpus Dei Testi Uratei
Ed.	: Editör
Eds.	: Editörler
Foto.	: Fotoğraf
km.	: Kilometre
Lev.	: Levha
Lt.	: Litre
m.	: Metre
MÖ	: Milattan Önce
Prof. Dr.	: Profesör Doktor
s.	: Sayfa sayısı
TTK	: TÜRK TARİH KURUMU
TÜBİTAK	: TÜRKİYE BİLİMSEL VE TEKNOLOJİK ARAŞTIRMA KURUMU
TÜİK	: TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU
UKN	: Urartskie Klinoobrazyne Nadpisi
vd.	: ve diğerleri

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 2.1. Doğu Anadolu'nun Fiziki Haritası.....	14
Harita 2.2. Ayanis Kalesi'nin Konumunu Gösteren Van Gölü Havzası'nın Yükselti Haritası	15
Harita 6.1. Proje Çalışma Sahasını ve Yerleşimleri Gösterir Harita.	59

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 4.1. Arslantepe’deki Evcil Hayvan Yüzdeleri.....	30
Şekil 4.2. Urartu Krallarının Ganimet Listesi.	38
Şekil 4.3. Erebuni Büyük Salon Duvar Resminde Tasvir Edilen Çoban	41

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Foto. 4.1. Meherkapı Yazıtı.....	42
Foto. 5.1. Kuzey Yamaç Açmasının Kesitinden Görünüm	51
Foto. 5.2. Kuzey Yamaç Alanından Ele Geçen Kesilmiş Kafatası.	52
Foto. 5.3. Kuzey Yamaç Alanından Ele Geçen Dil Kemikleri.....	53
Foto. 5.4. Kuzey Yamaç Alanından Ele Geçen Burun Kemikleri.....	53
Foto. 5.5. Koyun/Keçi ve Sığır Kemikleri Üzerindeki Patolojik İzler.	54
Foto. 5.6. Kuzey Yamaç Alanından Ele Geçen Kızıl Geyik Kemikleri.	55
Foto. 5.7. Kuzey Yamaç Alanından Ele Geçen Kuş Kemiklerine Örnekler.	56
Foto. 6.1. Ağartı Mahallesinde Ağıl (Sol) ve Ahır (Sağ).	60
Foto. 6.2. Ağartı Mahallesinde Beslenen Simental Irkı Büyükbaş Hayvanlar.....	62
Foto. 6.3. Gerdemeşe Hayvan Yatırma Yeri.	63
Foto. 6.4. Çarşuli Hayvan Yatırma Alanı	64
Foto. 6.5. Yıkandıktan Sonra Kurumak Üzere Bırakılmış Koyun Yünü (Ağartı).....	66
Foto. 6.6. Hayvanlara Yedirilmek Üzere Dağdan Toplanmış Korunga Bikisi (Ağartı). 67	
Foto. 6.7. Günümüzde Yazlıkların Yoğunlaştığı Eski Tarım Arazileri (Ağartı).....	68
Foto. 6.8. Özyurt'tan Ağıl ve Ahır Örnekleri	71
Foto. 6.9. Dağönü Mahallesinde Yıl Boyu Ahırdan Çıkmayan Ticaret Hayvanları	75
Foto. 6.10. Alaköy'den Küçükbaş Ahır (Solda) ve Ağıl (Sağda).	80
Foto. 6.11. Bilinçli Çiftleştirme İçin Ayrılmış Hayvanlar.....	81
Foto. 6.12. Hayvanlara Yedirilen Arpa Kırığı (Solda) ve Kes (Sağda).	83
Foto. 6.13. Keşiş Gölü ve Yaylası.	96

TABLolar DİZİNİ

Tablo 5.1. Ayanis Faunasının NISP ve Ağırlık Değerleri.	48
Tablo 5.2. Alanlara Göre Türlerin Dağılımı (NISP)	49
Tablo 3. Doğu Anadolu’da Koyun, Keçi ve Sığırların Yaşlarına Göre Sayısı ve Yüzdelik Oranı.	87
Tablo 4. Van İlinin Koyun, Keçi ve Sığırların Yaşlarına Göre Sayısı ve Yüzdelik Oranı.	90
Tablo 5. Tuşba İlçesinin Koyun, Keçi ve Sığırların Yaşlarına Göre Sayısı ve Yüzdelik Oranı.	90

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 5.1: Ayanis Kalesinde Tanımlanmış Hayvanların Oranı	51
--	----

LEVHALAR DİZİNİ

Levha 1. Ayanis Kalesi ve Çevresinin Topografya Haritası	111
Levha 2. Ayanis Kalesi ve Çevresinin Arazi Kullanım Haritası.....	112
Levha 3. Doğu Anadolu Kronolojisi	113
Levha 4. Arslantepe VII (Geç Kalkolitik 3-4) Elit Yapısı.	114
Levha 5. Arslantepe VII (Geç Kalkolitik 4)'e Tarihlenen C Tapınağı.....	115
Levha 6. Arslantepe VI A (Geç Kalkolitik 5) Saray Yapısının Korunan Kismi	116
Levha 7. Arslantepe VI A (Geç Kalkolitik 5) Saray Yapısının Yeniden Kurulumu ..	117
Levha 8. Alaybeyi Höyük'te Tanımlanmış Hayvan Kalıntıları. (Siddiq, Yayında	118
Levha 9. Ayanis Kalesi'nde Kazısı Gerçekleştirilen Mekanlar	119
Levha 10. Ayanis Kalesi Dışkent Mekanlarının İşlevlerine Göre Dağılımı	120
Levha 11. Aylara Göre Ayanis, Özyurt, Dağönü, Mollakasım, Alaköy ve Atmaca Köylerinde Beslenen Hayvanların Süt Verimi.	121
Levha 12. Ağartı, Özyurt, Dağönü, Mollakasım, Alaköy ve Atmaca Köylerindeki Hayvanların Tercih Sebepleri Olarak Gösterilen Nedenler.....	122
Levha 13. Ayanis Kalesi'nden Peynir Yapımını Gösteren Veriler..	123

ÖNSÖZ

*Bu çalışma Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon
Birimince Desteklenmiştir. Proje Numarası: **SYL-2018-6735**

*This work was supported by Research Fund of the Ataturk University. Project
Number: **SYL-2018-6735**

Urartu Ayanis Kalesi'nin yakın çevresinde bulunan 6 kırsal mahalle yerleşmesinde yürütülen hayvancılığın etnoarkeolojik verileri bu tez çerçevesinde kayıt altına alınmıştır. Bilimsel yöntemler ile kayıt altına alınan veriler Ayanis Kalesi'nden elde edilen arkeolojik ve zooarkeolojik veriler ile karşılaştırılmış, desteklenmiştir. Araştırma sorunsallarında söz edilen sorun ve sorunsalların cevaplarına dair önemli fikir ve sonuçlar elde edilmiştir.

Yoğun emek ve özveri içeren bu tez çalışmasının ortaya çıkış hikâyesinde çok fazla destek gördüğümü belirtmek isterim. Elbette her bilimsel çalışma gibi bu bilimsel çalışma da bir öncünün gösterdiği yollar takip edilerek sonuçlandırılmıştır. Tezimin tüm aşamalarında, özel yaşantımda ve akademik çalışmalarımda sağladığı destek, fikir, emek ve açtığı yol için bir danışmandan ve hocadan sıfatlarından çok daha fazlasını hak eden Prof. Dr. Mehmet Işıklı' ya minnet, saygı ve teşekkürümü sunarım.

Erzurum'a yüksek lisans öğrenimim sebebiyle taşındığım ilk günden bu yana her konuda desteği gördüğüm, bu tezin tüm aşamalarında desteğini esirgemeyen, moral ve güç veren Müge Işıklı'ya teşekkür ederim.

Tez içeriğinin oluşturulmasında emeği, Ayanis Kalesi hayvan kalıntılarının incelenmesinde bana öğretici olan, tıkanıp gittiğim noktalarda hemen imdadıma yetişen Mardin Artuklu Üniversitesi, Antropolü Bölümü Öğr. Gör. Abu Bakar Siddiq'a teşekkür etmek isterim. Ayrıca tezimin jüri üyeleri olan Dr. Öğr. Üyesi Ali Çifçi ve Prof. Dr. Mehmet Karaosmanoğlu'na önerileri ve katkılarından dolayı teşekkürü borç bilirim.

Tezde bulunan haritaların hazırlanmasında bizi hiçbir zaman cevapsız bırakmayan ve onca dar zamanına rağmen sağladığı desteklerden ötürü Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Coğrafya Bölümü Dr. Öğr. Üyesi Ebru Akköprü'ye teşekkürümü borç bilirim.

Projenin saha çalışması sürecinde benimle bilgilerini paylaşan, anket sorularıma cevap veren, bulundukları yerleşme ve civarında gerçekleştirdiğim yürüyüşlere eşlik eden ve birçok noktada tarif ile gidilemeyecek yerlere ben teklif etmeden beni ulaştırıp gözlemlerime katkı sağlayan tüm Ağartı, Özyurt, Dağönü, Mollakasım, Alaköy, Atmaca mahallesinin sakinlerine teşekkürü borç bilirim. Özellikle Ağartı mahallesinden Sedat Tokça ve Himmet Tokça'ya özel bir teşekkür borçlu olduğumu belirtmek isterim.

Tanıdığım ilk günden beri desteklerini, arkadaşlıklarını esirgemeyen verdikleri fikir ve ufuk açıcı bilgileri ile hayatıma olumlu yönde çok katkısı olmuş Oğuz Aras, Ayşegül Akın Aras ve Mehmet Ali Özdemir'e dostlukları, destekleri ve yardımları için teşekkür ederim.

Tez sürecine beraber başladığımız arkadaşlarım Buket Beşikçi ve Muhammet Akdoğan'a sağladıkları destek, fikir alışverişi ve yardımları için teşekkür ederim. Yine bu tez çalışması sırasında ve projenin saha çalışması sırasında her zaman desteğini gördüğüm arkadaşım Hazal Ocak ve her zaman minnet duyduğum babası Faysal Ocak ve annesi Azize Ocak'a destek ve yardımları için teşekkür ederim.

Tanıştığım ilk günden bu yana hiçbir zaman destek elini benden çekmeyen can dostum Sinan Durna'ya ve aileme; babam Şaban Sezer'e, annem Hatice Sezer'e, ağabeyim Sedat Sezer'e ve ablam Duygu Sezer Çetin'e her zaman minnet ve teşekkürler ve iyi dileklerimi borçluyum.

GİRİŞ

I. AMAÇ, YÖNTEM, KAPSAM

Ayanis Kalesi MÖ 673/72 yılından hemen sonra Urartu kralı Arğişti oğlu Rusa tarafından Van Gölü'nün doğu kıyısında doğal bir ana kaya üzerine inşa ettirilmiştir. Kalede kazı çalışmaları 1989 yılında Emekli Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu tarafından başlatılmış ve 2013 yılına değin sürdürölmüştür. 2013 yılından itibaren kazı çalışmalarını Prof. Dr. Mehmet Işıklı devralmıştır ve hala çalışmalarını devam ettirmektedir. 30 yıldır kesintisiz gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında Anıtsal Kapı, Doğu ve Güney Sur Duvarları, Batı ve Kuzey Sur Duvarlarının bir kısmı, içerisinde Haldi Tapınağı ve işlevi hakkında çalışmaların devam ettiği Podyumlu Salonun bulunduğu Tapınak Alanı, Tapınak Alanının Depo Odaları, Evsel Mekânlar, Batı Depo Odaları, Doğu Payeli Salon ve Doğu Depo Odaları ve Dışkentin bir kısmı ortaya çıkarılmıştır. Tüm bu açığa çıkartılan mekânlar ve mekânların değerlendirilmesi ile elde edilen veriler Urartu arkeolojisine yeni bir soluk getirmiş ve bilinmeyenleri aydınlatmıştır.

Kale kazılarının bu katkılarının yanı sıra Urartuların hayvancılık modeli, hayvan tercihleri, hayvansal üretimin öncelikleri, hayvanlar ve insanlar arasındaki ilişki, mera alanlarının ve su kaynaklarının kullanımı gibi sorunsalların aydınlatılmasına cevap vermesi beklenmektedir. Söz konusu sorulara cevap bulmaya yönelik gerçekleştirilen bu tez çalışmasının amacı Ayanis özelinde yukarıda Urartu hayvancılığına dair cevaplar aramak ve ipuçları elde etmektir.

Sorunsallara cevap verebilmek adına, Ayanis ve civarında yürütölen hayvancılığın etnoarkeolojik kültürel devamlılığının izlenmesin tarafımızca doğru bir yöntem olduğuna karar verilmiştir. Çalışmalar sırasında kayıt altına alınan etnolojik veriler değerlendirilirken kaleden çıkan hayvan kemiklerinin zooarkeoloji çalışmalarından elde edilen kanıtlar ile desteklenmiştir. Etnoarkeoloji çalışması yaz ve kış aylarında Ayanis'in 5 km çapı mesafesinde bulunan Ağartı, Özyurt, Dağönü, Mollakasım, Alaköy, Atmaca köylerinde gerçekleştirilen 30+10 günlük arazi çalışmasını kapsar. Çalışma sırasında görsel belgeleme, GPS ile alan ve arazi tespiti, rota oluşturma, sözlü mülakat, anket, belirlenen arazilerin kullanım amacının belirlenmesi için gezilmesi, çobanlar ile sürü yönetimine katılım yöntemleridir.

II. ARAŞTIRMA SORUNSALLARI

Doğu Anadolu Bölgesi'nin hayvancılığına dair verilerin ortaya çıktığı Kalkolitik Çağ'dan itibaren pastoral yaşam unsurlarının fazlalığını ve önemi görülmektedir. Kalkolitik Çağ'da Mezopotamya etkisi ile başlayan uzmanlaşma hayvan tercihlerinde ve tüketiminde de etkisi olduğu görülür. Bu etki Arslantepe yerleşmesi özelinde hayvancılık faaliyetlerinin yetkin kişilerce yapılması sonucu bölgedeki hayvan popülasyonunun küçükbaş üzerine yoğunlaştığını gösterir. Keban Baraj Projeleri kapsamında kazısı gerçekleştirilen Tepecik, Tülintepe ve Korucutepe gibi yerleşmelerin aynı döneme ait tabakalarında da küçükbaş hayvanların diğer türlere göre daha fazla tercih edildiğini gösteren veriler mevcuttur. Kalkolitik sonrası Erken Tunç Çağı ile beraber bölgenin çok geniş bir bölümünde yaygınlığı gözlenen Kura – Aras Kültürü'nün maddi kalıntıları tarım destekli hayvancılık ile yaşamlarını sürdüren köy yerleşmesi düzeyinde grupların varlığını göstermektedir. Bu kültür Doğu Anadolu'nun kuzeyinde daha çok yaylacılık faaliyetlerinin yoğun olduğu bir hayvancılık modeli ortaya koyarken, bölgenin güneyinde yerleşik hayvancılığın ve yaşam tarzının daha baskın olduğunu gösterir. Kura – Aras Kültürü'nün sonuna doğru II. binde boyalı seramik kültürü ve mezarları ile öne çıkan yeni bir dönem saplanmaktadır. Kurgan Halkları adıyla anılan bu kültürün temsilcilerinin yaylacılık faaliyetlerinin yoğun olduğu pastoral bir yaşam tarzına sahip olduğu gözlenir. Geç Tunç / Erken Demir Çağı ile beraber bölgede yaşayan insanların tarım ve hayvancılık ile yaşamını sağlayan beylikler halinde organize olduğu görülmektedir.

Söz konusu uzun tarihsel süreç boyunca bölgede yaşayan tüm kültürlerin ve kültürlerin temsilcisi grupların yaşam organizasyonunda hayvancılık birincil derecede rol oynamaktadır. Arkeolojik verilerin bu denli güçlü olmasına rağmen Kalkolitik sonrası süreçte zooarkeolojik veriler oldukça kısıtlıdır. Kura – Aras Kültürü'nün izleri görülen Sos Höyük gibi birkaç anahtar yerleşim haricinde faunal kalıntılar çalışılmamıştır. Kurgan halkları ve sonrasındaki Erken Demir Çağı sürecinin hayvancılık verileri arkeolojik veriler ile kanıtlanırsa da zooarkeolojik veriler ya da sonuçları yoktur. Bu durumda verilerin sınırlı olması bölgenin hayvancılığı ve hayvan tercihleri hakkında kesin bir modelin ortaya çıkarılmasını zorlaştırmaktadır.

Ancak Orta Demir Çağı'nda Urartu Devleti'nin ortaya çıkışı bölgede için hayati olduğunu bildiğimiz hayvan ve hayvancılığın yazılı kanıtlar ile desteklenmesini

sağlamıştır. Urartuların sosyal yaşantısında, sanatında, dini unsurlarında ve devlet politikasında hayvanlara dair çok sayıda arkeolojik veri mevcuttur. Urartu arkeolojisine sunduğu katkılar sebebiyle Ayanis Kalesi'nin önemli bir yerleşme olduğu açıktır.

1989 yılından bu yana devam eden Ayanis Kalesi Kazıları'nda çok sayıda hayvan kemiği ele geçmektedir. Özellikle 2014 yılında kalenin Kuzey Sur sistemini anlamaya yönelik oluşturulan Kuzey Yamaç Alanı'nda, sur duvarlarının hemen dışından ele geçen binlerce hayvan kemiği önemli bir buluntu grubunu oluşturmaktadır. İlk arkeolojik incelemeler sonucunda bu kalıntıların çoğunun küçükbaş hayvanlara ait kemik ve kemik parçaları olduğunu tespit etmiştik. Urartuların önemli bir yerleşim yeri olan Ayanis Kalesi'nde elde edilen bu zengin hayvan kalıntıları aynı döneme paralel ait diğer yerleşmelerin aksine önemli miktardaki buluntu grubunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla Ayanis Kalesi'ndeki hayvan kemiklerinin yardımıyla edinilecek bilgi yalnızca Ayanis 'in değil aynı zamanda Urartuların hayvancılık, hayvanlarla ilgili besin kaynakları, hayvanlarla ilgili ekonomik faaliyetler ve özellikle Urartu toplumundaki insan hayvan ilişkilerini anlamak için çok önemlidir. Her bilimsel çalışma gibi bu çalışmanın da ortaya çıkmasına neden olan belirli sorun, sorunsal ve soru işaretleri vardır.

Acaba Urartulu toplumlarda günümüzde Van Gölü Havzası'nda yaşayan ve çobanlık faaliyetleri ile ilgilenen birey ve büyüklü küçüklü toplumsal yapılar gibi aynı hayvancılık faaliyetlerini ve sistemini mi uyguluyordu? Çünkü aynı coğrafyaya, benzer iklim şartlarına, bitkisel çevreye sahip olan bölgede yaşayan toplumların imkânları hemen hemen aynı olmalıydı. Bunun aksine Urartu toplumundaki hayvancılık faaliyetleri günümüzdeki hayvancılık faaliyetlerinden farklıysa bu farklılıkta hangi faktörler etkili olmuştur? Bu faktörler çevresel değişimi ve kuraklık gibi iklimsel değişikliklerden dolayı bölgedeki doğal olarak bulunan hayvansal yiyecek kaynaklarının azlığından dolayı mı oldu? Yoksa insan nüfusunun artması, insanın sanayileşmesi ya da tarım arazilerinin artması gibi insan faaliyetlerinin bir sonucu olarak otlak alanların azalmasının bir etkisi midir?

Ayanis Kalesi'ndeki hayvan kalıntılarının arasında yer alan, özellikle insanın besin kaynağı olarak kullanılmış olan küçükbaş ve büyükbaş hayvan kalıntılarını daha detaylı anlamak için ya da daha derin incelemek için, bu hayvanların beslenmedeki üretimi hakkında bilgi almak da önemli araştırma sorunlarından bir tanesidir. Bu sorunun

cevabını almak için özellikle Ayanis Kalesi'nin çevresinde yer alan toplulukların hayvancılığı ile ilgili faaliyetlerin incelenmesi önem arz etmektedir. Çünkü günümüz toplulukları ve Ayanis'in aktif olarak kullanıldığı zamandaki kalenin civarında yaşayan, aynı zamanda hayvancılık faaliyeti ile uğraşan topluluklar aynı çevresel ve topografik özelliklere ve imkânlarla dayalı bir şekilde yaşamlarını sürdürmüş olmalıdır. Dolayısıyla hayvancılık ile ilgilenen Urartulu toplumlar kış ve yaz mevsimlerinde hayvanları beslemek için günümüzdeki hayvancılar gibi aynı yöntem ve faaliyetleri mi takip ediyordu? Yoksa farklılıklar var mıydı? Aynı yöntemleri takip ederlerse özellikle çok şiddetli ve sert iklimsel durumlarda, kış mevsiminde hayvanlarını hangi yöntemler ile koruyordu? Yaz aylarında yerel mera alanlarından mı besleniyorlardı? Yoksa bölgeden uzaktaki mera alanlarında ya da Van Gölü Havzası boyunca farklı mera alanlarında mı hayvanların otlatma işlemini gerçekleştiriyorlardı?

Büyükbaş hayvan beslemek için Van Gölü Havzası çok uygun bir bölgedir. Çünkü bölgedeki bataklık alanları, çok yoğun otlak alanları ve özellikle kışın verimli yağış miktarı koyunların yanı sıra sığır beslemek için çok uygun bir ortam sağlamaktadır. Ancak, Ayanis'te şimdiye kadar gerçekleştirdiğimiz zooarkeolojik incelemeler, büyükbaş hayvan kemiklerinin küçükbaş hayvan kemiklerine kıyasla çok daha az olduğunu göstermektedir.

Acaba Ayanis'teki topluluklar bölgede az sayıdaki sığırlardan dolayı mı az miktarda sığır tüketimini tercih etti? Yoksa küçükbaş hayvanları özellikle koyunu fazlaca tüketmesinin aksine sığır tüketimini etkileyen farklı nedenler mi vardı? Öte yandan günümüzde hayvancılıkla ilgilenen topluluklarda durum nedir? Günümüzde hayvancılık ile uğraşan toplumsal yapılar sığırın beslenmesi için çok uygun habitata sahip olan bu bölgede fazlaca sığır besliyor mu? Yoksa sığırın aksine yoğun olarak koyun beslenmesi mi tercih ediliyor? Eğer koyun beslemek tercih ediliyor ise hangi faktörler burada etkilidir? Az miktarda sığır beslenmesinin ardında yatan sebepler nelerdir? Bu faktörler ve sonuçları birer süreç mi? Yoksa bu bölgedeki çevresel, iklimsel ve coğrafi sebeplerden dolayı mı gelişmiştir?

Ayanis Kalesi'nde tüketilen hayvanlar nereden getirildi? Yerleşmeye yakın köylerde beslenen hayvanlar mıydı? Yoksa dışarıdan ticaret ya da savaş yoluyla elde edilen hayvanlar mıydı? Bu soruları anlamak için özellikle Ayanis Kalesi'nin çevresinde

yaşayan ve hayvancılık faaliyetleri ile uğraşan toplumsal yapıların geçim ekonomilerini ayrıntılı bir şekilde incelemek gerekmektedir.

Bölgedeki hayvancılıkla uğraşan toplumsal yapılar Ayanis Kalesi'nin çevresinde yaşayan tüm insanlar için yeterli et kaynağı sağlayabilir mi? Yoksa insanlar dışarıdan ya da başka bir bölgeden mi et ihtiyacını karşılıyor? Çünkü aynı bölgede yaşayan ve hemen hemen aynı doğal kaynaklardan faydalanan günümüz toplumları yeterli et kaynağı üretmiyorsa büyük olasılıkla Ayanis Kalesi'nin faal dönemindeki yaşayan insanlar için de yeterli et kaynağı sağlanamamış olmalıdır.

Bölgede yaşayan günümüz toplulukları hangi et türlerini tercih ediyor? Topluluklar tarafından bu hayvanların arasında hangisi ya da hangilerinin eti daha lezzetli kabul edilmektedir? Bu etin lezzetli bulunmasının sebebi nedir? Lezzetli olması için bu bölgedeki çevresel özelliklere mi yoksa hayvanların beslenme yöntemlerine mi odaklanılıyor? Bu durum ve faktörler Ayanis Kalesi'nde geçmiş dönemde yaşamış toplumlar için de geçerli miydi? Eğer bu faktörler Urartular için de geçerliyse yerleşmedeki hayvan kemikleri arasındaki oransal farklılığın sebepleri buna bağlanabilir mi? Bu sorulara cevap almak için bölgede yaşayan hayvancıların arasındaki farklılık içeren hayvan yetiştirme tercihleri, et tüketimindeki farklılıkları ve hayvansal ekonominin çeşitli faktörlerinin yanı sıra, bölge genelindeki toplulukların et tüketimindeki tercihlerini de incelemek gerekmektedir. Bunu yaparak Ayanis Kalesi'nin civarında geçmiş dönemlerde yaşamış insanların hayvansal kaynak kullanımında, özellikle et tüketiminde farklı tercihleri incelemek açısından fırsat olabilir.

Van Gölü Havzası'nın çevresel özellikleri ve ekolojik habitatları küçükbaş hayvanlar ve küçükbaş hayvanların özelinde koyun için çok uygun olsa da keçi için çok uygun değildir. Çünkü koyun nemli ve yağışlı iklim şartlarında çoğaltırken keçiler daha kuru ve daha dağlık, kayalık, çalılık ekolojiyi tercih etmektedir. Ayanis Kalesi'nin yakın çevresinde yaşayan günümüz toplumları küçükbaş hayvanlardan hangilerini tercih ediyor? Eğer küçükbaş hayvanlardan koyun tercih ediliyorsa bu tercihin nedeni birincil olarak hayvanın etinden yararlanmak mıdır? Yoksa süt ve yün gibi ikincil hayvansal ürünler midir? Aynı benzetme ile eğer keçi tercih ediliyorsa birincil ya da ikincil hayvansal ürünlerden hangileri tercihi etkilemektedir? Bu ve benzeri tercih nedenleri Urartu döneminde yaşamış insan grupları için de geçerli midir?

Ayanis Kalesi Kuzey Yamaç Alanı'ndan elde edilen hayvan kemiklerinde koyuna nazaran keçi kalıntılarının azlığı dikkat çekmektedir. Koyun, keçi ve sığır gibi hayvancılık açısından önemli canlıların günümüzdeki hayvan tercihleri ve oransal dağılımı, Ayanis Kalesi hayvan kemiklerinden elde edilen bulgular ile örtüşmekte midir?

Bu tez çalışmasında tüm bu soru ve sorunsalları cevapları aranmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. ETNOARKEOLOJİNİN TANIMI

Arkeolojinin bir alt disiplini olarak ortaya çıkan etnoarkeoloji, etnoloji ve arkeoloji terimlerinin birleşiminden oluşmaktadır. Etnoarkeolojinin temel amacı işlevsel olarak devam eden kültür ya da kültürler ile arkeolojik olarak herhangi bir kültürün maddi kalıntılarını ya da maddi kalıntıların oluşmasını sağlayan insan davranışlarının sonucunu açıklamaya çalışmaktır. Analojinin temelini oluşturduğu etnoarkeoloji disiplini metodolojik ve teorik yönüyle ikiye ayrılabilir. Metodolojik olarak çalışmasını etnografik verilerin alındığı modern malzeme kültürünün geçmiş ile arasındaki bağlantıyı bir varsayım olarak ortaya koyması oluşurken, teorik çatısını ise insan davranışlarının maddi kültüre verdiği şekli ve maddi kültürün şekillenmesindeki insan davranışlarını öngörüler ve çıkarsamalar ile açıklamaya çalışması oluşturmaktadır¹. Her etnografik verinin kayıt altına alınması etnoarkeoloji olmayacağı gibi her etnoarkeolojik çalışmayı gerçekleştiren de etnoarkeolog değildir².

Etnoarkeologlar, yerel ve bölgesel etnografik verileri kullanarak geçmiş dönemde yaşamış toplumların sosyo-ekonomik örgütlenmelerinin, malzeme kültürlerinin, dini ritüel ve sembollerinin anlaşılabilceğini, ayrıca maddi kültürleri ve insan davranışları arasındaki neden sonuç ilişkisine ışık tutulabileceğini savunmaktadır³. Özellikle kırsal kesimde yaşayan toplumların yaşamsal faaliyetlerinde, kendinden önce aynı topraklarda yaşamış halklara ait kök salmış geleneklerin devamlılığını takip edebilecekleri öngörüsü vardır. Bu düşüncenin altında kırsal kesimde teknolojik yeniliklerden uzak, değişime

¹ Curtis Runnels, "Ethnoarchaeology as a Sub-Discipline of Archaeology", *Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia*, cilt: 2, 2005, s. 7.

² Bu noktada proje araştırmacısı olan tez yazarının etnoarkeolog olarak değerlendirilmemesi gerektiği, arkeolojik çalışmanın hedefleri doğrultusunda etnografik verilerden yararlanan bir arkeolog olduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

³ Jak Yakar, "Ethnoarchaeology in Rural Anatolia", *Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia*, cilt: 1, 2004, s. 8.

daha kapalı toplulukların hayatlarındaki yenilenmenin de daha yavaş olması gerektiği öngörüsü etkendir⁴.

Etnoarkeolojik bir çalışmanın analogiler yardımıyla çıkarsamaları çok dikkat edilerek çalışılması gereken bir konudur. Zira kültürler, bir kültürdeki maddi ve manevi olguların toplamından çok daha fazlasıdır⁵. Kültürler, etkileşimde oldukları diğer kültürlerden herhangi bir özelliği kendi kültürüne adapte ederken seçicidir. Kimi zaman kültürüne alacağı öğeyi çıkarları doğrultusunda reddederken, kimi zaman doğrudan almakta ya da ihtiyaçları ve ideolojileri ölçüsünde şekillendirerek kendi kültürlerine adapte edebilmektedir⁶. Entegrasyon sürecinde gerçekleşen bu değişim çoğu zaman kültürel gelişimi de beraberinde getirmektedir.

Etnoarkeoloji kavramsal yönüyle kendini tanımlarken birkaç aşamadan geçmiştir. Anadolu’da etnoarkeolojinin ilk adımları 19. yy’ın ortalarında İngiliz arkeolog Sir Charles Fellows’ un çalışmasıyla başlatılabilir. Fellows, Xantus ovasında o zamanki ahşap evleri ve depoları incelemiş ve basit yapılm tekniklerinin Likya kaya anıtları üzerindeki etkisini ve devamlılığını araştırmıştır⁷.

1931 yılında Mustafa Kemal ATATÜRK’ ün isteği üzerine kurulan Türk Tarih Kurumu kurulmuş, ardından ise Türk Tarih Tezi üzerine çalışmalar başlatılmıştır. Kültürel devamlılık olgusuna dayanan Türk Tarih Tezi analogiyi ve kültürel devamlılığı esas almaktadır. Türk Tarih Tezi, kimi araştırmacılara göre kökten kültürücü bir anlayış sergilerken, kimi araştırmacılara göre ise Avrupalı ülkelerde yapılan politik girişimleri çürütme amacı gütmektedir.

Türk Tarih Kurumu’na bağlı olarak çalışan Hamit Zübeyr Koşay 1930’lu ve 1940’lı yıllarda Anadolu’nun farklı yerlerinde gerçekleştirdiği kazılar sırasında civar köylerden elde ettiği etnografik veriler ile kazı yaptığı alanlar arasındaki materyaller

⁴ Yakar, 2004, s. 7.

⁵ Ruth Benedict, *Patterns of culture*, Boston, 1961. 47-48

⁶ Yakar, 2004, s. 11.

⁷ Charles Fellows, *Travels and Resaerches in Asia Minor: More Particularly in the Province of Lycia*, London, 1852, 41; Turan Takaoğlu, “Ethnoarchaeology in Turkey: a historical approach”, *Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia*, cilt: 1, 2004, s. 16.

arasındaki analogiyi fark etti ve bu etnolojik verileri kayıt altına aldı. Koşay, ilkel toplumlar geçmiş insanların yaşantısı hakkında en önemli bilgileri sağlamayacağını savunmaktadır⁸. Bin yıl önceki toplumu daha iyi anlamak adına gerçekleştirdiği bu çalışmalar etnoarkeolojinin 1960’larda yükselişine temel hazırlayacaktır.

Doğu Anadolu’daki etnoarkeolojik çalışmaların tarihçesine geçmeden önce etnoarkeolojinin varoluşundaki sürece değinmek gerekmektedir. İlk önceleri arkeologlar varlığı devam eden kültürler üzerinde etnografik kayıtlar yaparak kendi arkeoloji çalışmalarında karşılaştırmalı analogiden yararlanmışlardır. Ardından, 1960’lı yıllarda “*yeni etnoarkeoloji*” adıyla tanımlanan süreç Lewis R. Binford’un öncülüğünde gelişmiştir. “*Archaeology as Anthropology*”⁹, “*Analytical Archaeology*”¹⁰, gibi bilimsel çalışmaların temelini oluşturduğu *yeni etnoarkeoloji* anlayışı arkeolojik verilerin önemi, materyal kültürün karşılaştırmalı analogiler ile açıklanmaya çalışması, etnoarkeoloji kavramının kapsamı ve sorunları, arkeolojik kazılardaki kültürel ve çevresel yaklaşımları gibi konuları tartışmaya açmış ve ele almıştır¹¹.

1980’li yıllarda Binford’un “*materyal kültür, bütün sistemin yapısı hakkında bilgi sunabilir*” savına Ian Hodder şiddetle karşı çıkmıştır. Hodder’a göre “*maddi kültür, yansıtıcı olmaktan ziyade genel kültürün bir parçası olarak görülmelidir*”¹². Ayrıca Hodder, geçmiş insanların kafalarının içlerine girilemesinin imkânsızlığı sebebiyle insan zihninin çok karmaşık ürünlerini bir şekilde anlamak için test edilebilir bilimsel yöntemler ve genellemeler kullanmanın sonuçsuz bir çaba olduğunu ortaya

⁸ Hamit Zübeyr Koşay, *Etnografya ve Folklor Kılavuzu*, Ankara, 1939, 12-13; Hamit Zübeyr Koşay, *Anadolu’nun Etnografya ve Folkloruna Dair Malzeme I: Alacahöyük. Das Dorf Alaca Höyük. Materialien zur Ethnographie und Volkskunde von Anatolien*, Ankara, 1951.

⁹ Lewis R. Binford, “Archaeology as Anthropology.” *American Antiquity*, cilt: 28, sayı: 2, s. 1962, 217–225.

¹⁰ David L. Clarke, *Analytical Archaeology*, 1968.

¹¹ Aytekin Kalkan, *Etnoarkeolojinin Anadolu’da Uygulanabilirliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2009, 112.

¹² Ian Hodder, *Symbols in Action: Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*, Cambridge, 1982.; Jak Yakar, “Etnografya Işığında Arkeolojide Sosyal ve Kültürel Değerlendirmeler”, *Colloquium Anatolicum*, cilt: I, 2002, s. 26.

koymaktadır¹³. Hodder'ın öncülüğünü üstlendiği bu görüş, neo - marksist arkeoloji, bilişsel arkeoloji, feminist arkeoloji gibi birçok yönelimden¹⁴ çok yönlü olarak beslenmenin gerekliliğini ve etnoarkeolojik çalışmalarda standart bir çalışma stratejisinin ya da neden sonuç ilişkisinin oluşturulamayacağını ortaya koymaktadır.

1.2. DOĞU ANADOLU'DA ETNOARKEOLOJİK ARAŞTIRMALARIN TARİHÇESİ

Anadolu arkeolojisindeki sürecine 1930'larda Hamit Zübeyr Koşay ile başlayan, Binford ve Hodder öncülüğünde iki ayrı aşama geçiren etnoarkeolojinin sahada tam anlamıyla uygulanması Keban Baraj Projesi Kazıları ile gerçekleşmektedir. Koşay, Keban Projesi sırasında Altınova' daki kırsal yaşamın içerisinde yer alan basit tarımcı uygulamaların tarih öncesi zamanlardan beri çok az değiştiğine inanıyordu¹⁵. 1968-1970 yılları arasında Elazığ'daki Pulur (Sakyol) kazıları sırasında Pulur köyü sakinleri ile görüşmeler ve etnolojik kayıtlar gerçekleştirdi. Kazılarda ortaya çıkan antropomorfik ocaklar ile köy sakinlerinin kullandığı ocak yapıları arasında benzerlikler tespit etti. Koşay, tespitlerini yalnızca ocaklar ile sınırlı bırakmayıp arkeolojik materyallerden yararlanarak analogilerini kuvvetlendirdi¹⁶.

Keban Projeleri sırasında su altında kalacak alanlardaki arkeolojik verilerin kurtarılması ve yerleşmelerden en çok bilgi edinilmesi konusunda gösterilen bilinçli özen ve çaba etnografik verilerin belgelenmesi için de gösterilmiştir¹⁷. Ancak bu çalışmaların birçoğu yalnızca Etnografik Belgeleme içerdiği için etnografik çalışma olarak değerlendirilmeli ve etnoarkeoloji kapsamına alınmamalıdır. 1970'lerin başında gerçekleştirilen Aşvan Projesi ise etnoarkeolojinin uygulanması konusunda önemli bir bilgi kaynağı ve referans çalışması olarak değerlendirilir. Aşvan kapsamında kırsal

¹³ Nurcan Yalman, "Ethnoarchaeology, Analogy, and Problems", *Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia*, 2, 2005, s. 21.

¹⁴ Takaoğlu, "Ethnoarchaeology in Turkey: a historical approach", s. 28.

¹⁵ Hamit Zübeyr Koşay, *Pulur (Sakyol) Etnografya ve Folklor Araştırmaları*, Ankara, 1977, s. III.

¹⁶ Hamit Zübeyr Koşay, "Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970", Ankara, 1976, 147; Koşay, *Pulur (Sakyol) Etnografya ve Folklor Araştırmaları*.

¹⁷ David French ve Stephen Mitchell, "Aşvan Kazıları, 1970." *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara, 1972, 56.

mimarlık, tarımsal uygulamalar, hane halkı yapıları incelenmiştir. Bu bilgiler arkeolojik yerleşmelerin tarih öncesi zamandaki tarımsal uygulamaları hakkında çıkarım yapmak, höyüklerin oluşumlarını, bölgenin tercih edilmesinin altında yatan nedenler gibi konularda yorumlamaların yapılmasını sağladı¹⁸.

Aşvan Projesi'nin öncülüğünü üstlendiği çalışmalarda benzer bir proje de Malatya'da yürütüldü. 1979 – 1986 yıllarında Cafer Höyük'te ele geçen arkeolojik kalıntıları yorumlamak amacıyla kaybedilen geleneksel unsurlardan yararlanıldı¹⁹. Bir döneme damgasını vuran baraj projelerinden biri olan Aşağı Fırat Projesi kapsamında 1978 – 1979 yılları arasında Gebel geleneksel bıçak yapımı teknolojisini ve tasarımını inceledi²⁰.

1980'lerin sonunda Elazığ'ın Uslu köyünde o zamanki modern çömlekçilik üretimini ve üretim teknolojisinin kayıt altına alınması da önemli bir çalışma durumundadır. Bu çalışma yalnızca üretimi ve üretim teknolojisini açıklamakla kalmayıp aynı zamanda sosyo-ekonomik çevre hakkında da bilgi vermektedir²¹.

1990'lı yılların sonunda Doğu Anadolu'nun dağlık kesiminde Melbourne Üniversitesi'nin projesi olarak gerçekleştirilen Yiğittaşı köyündeki etnoarkeoloji çalışmasında Sos Höyük'te kazı yapan Antonio Sagona'nın etkisi büyüktür. Mimari, nüfus sosyal yapı gibi konuların ele alındığı projede aynı fiziksel mekânı farklı zamanlarda paylaşan toplumlar üzerindeki gözlemlere ve kültürel devamlılığa odaklanıldı²². 2000'li yıllarda Jak Yakar'ın Anadolu'nun kırsal kesiminde yaşayan

¹⁸ Takaoğlu, "Ethnoarchaeology in Turkey: a historical approach", s. 23.

¹⁹ Olivier Aurenche ve Sylvie Calley 1984 "Une expérience ethnoarchéologique: Cafer Höyük (Turquie)." *Paléorient*, cilt: 10, 1984, s. 122-127; Olivier Aurenche, Marcel Bazin ve Serge Sadler, *Villages englobés: enquête ethnoarchéologique à Cafer Höyük (Vallée de l'Euphrate)*, Paris, 1997.

²⁰ Hans Georg Gebel, "Eine rezente abschlagindustrie in der mittleren Euphrat region Hilvan." *In Lower Euphrates Project 1978-1979 Activities*. Middle East Technical University Lower Euphrates Publications, cilt: I, sayı: 3, Ankara, 1987, s. 272-280.

²¹ Micaela Angle ve Roberto Dottarelli "Ethnoarchaeology at Uslu (Elazığ): A Preliminary Report on Contemporary Pottery Manufacture In Eastern Anatolia," *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1990, s. 467-479.

²² Lisa Hopkins, "Ethnoarchaeology at Sos Höyük: A preliminary report." *Ancient Near Eastern Studies*, 36, 1999, s. 132-149.; Lisa Hopkins, *Archaeology at the Northeastern Anatolian Frontier VI: An Ethnoarchaeological study of Sos Höyük and Yiğittaşı Village*. Louvain, 2003.

toplumların etnografik modellerini, Doğu Anadolu'nun Tunç ve Demir Çağlarındaki sosyo-ekonomik organizasyonuna uyarlaması, toplumların yeniden inşası konusunda öncülük etmektedir²³. Günümüzde çoğu etnoarkeoloji çalışmasının referans noktasını oluşturduğu bu çalışma mimari, toplumsal yapı, arazi kullanımı, ekonomik yapılanma, pastoral yaşantı hakkında önemli bilgiler içermektedir²⁴.

Jak Yakar'ın bu projesinden sonraki yıllarda yapılan en önemli ve kapsamlı arkeolojik araştırma, bu tezin ve projenin öncülü niteliğindeki *Van Ayanis (Ağartı) Köyü'nde Etnoarkeolojik Araştırma* başlıklı TÜBİTAK Projesidir. Ayanis Kalesi Evsel Mekânlar ve Dışkent'ten elde edilen veriler doğrultusunda oluşturulan projede Ağartı köyünde geleneksel mimari, sosyal yapı, yeme içme gelenekleri, bölgenin coğrafyası, arazi kullanımı, tarımsal aletler ve tarım yöntemleri, saklama yöntemleri, hayvancılık gibi alanlarda etnografik veriler toplanmış ve arkeolojik kazılardan elde edilen sonuçlar ile oraya çıkan analogiler değerlendirilmiştir²⁵.

Fecri Polat'ın *Doğu Anadolu Yayla Kültürü ve Yayla Mimarisi* adlı bilimsel araştırması, MÖ II. binyıl'da kurganları ile bilinen göçebe toplumların fiziki kalıntılarının sınırlı olmasının sebebini höyükleşme sorunu olması ve Doğu Anadolu'nun kırsal mimarisi ve gelenekleri hakkında ayrıntılı bilgi vermesi açısından önemlidir²⁶.

Daha önce etnoarkeoloji çalışmalarında standart bir araştırma yönteminin olmadığı belirtilmişti. Bu durumun altında yatan birkaç sebebin belirtilmesi, standart bir çalışma yöntemi ortaya koymanın zorluğunun anlaşılması adına önemlidir. Etnoarkeoloji çalışmaları uygulanma sahasının büyüklüğüne, sorulan sorulara, çalışılan zaman aralığına göre değişmektedir. Yani çalışma sahasının büyüklüğü daha geniş bir zaman aralığı ve daha fazla gözlem gerektirmektedir. Her arkeolojik materyal ve materyalin üzerine sorulan sorular sonsuzdur. Bu durumun temelinde karşılaştırması yapılacak

²³ Takaoğlu, "Ethnoarchaeology in Turkey: a historical approach", s. 28.

²⁴ Jak Yakar, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, İstanbul, 2007.

²⁵ Altan Çilingiroğlu, Özlem Çevik, Aylin Ü. Erdem, Elizabeth Stone, Ömür Harmanşah, Nuran Erol Işık, Paul Zimansky Atilla Batmaz, *Van Ayanis (Ağartı) Köyü'nde Etnoarkeolojik Araştırma*. Tübitak Projesi (106K224). İzmir, 2009.

²⁶ Fecri Polat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürü ve Yayla Mimarisi: (Etnoarkeolojik Bir Bakış)*, İstanbul, 2013.

arkeolojik buluntu üzerine merak edilen soruların yer, dönem, yerleşme ve buluntu için değiştiği yatmaktadır. Yine de etnoarkeolojik araştırmalarda gerçekleştirilen saha çalışmaların değerlendirmesi yapıldığında bazı önemli hususların yer aldığı görülür. Yaşayan arkeoloji olarak nitelendirilen etnoarkeolojinin temelini etnografik gözlem oluşturmaktadır. Geleneksel yaşam tarzı ve değişimlerin takip edilmesini materyalin özellikleri, kullanım şekli, sosyo-kültürel durumu, üretim aşamaları ve bunların altında yatan sebeplerin soyut gerekçelerini gösteren savlar kullanılmaktadır. Tüm bu veriler desteklenebilir benzerlikler ya da tezatlıklar oluşturabilir. Desteklenebilir verilerin benzer yönleri ve gerekçeleri kayıt altına alınmış etnografik verilerle ve arkeolojik değerlendirmeye ortaya konulmalıdır. Tezatlıklar ise elde edilen bulgular ile farklı yönlerini ve bu farklılıklara neden olan gerekçelerin ortaya konması ile açıklanmaya çalışılmalıdır. İyi bir etnoarkeoloji değerlendirmesi için gerekli birkaç husus önemlidir. Belgeleme yöntemlerinin kullanılmasına rağmen etnoarkeog ya da etnoarkeoloji araştırmacısı etnografik veriyi elde ederken seyirci durumundadır. O yaşam tarzının tüm kültürel birikimini ve kültürel olgularını içselleştirmiş değildir. Bu nedenle çalışmayı gerçekleştiren kişi veya kişilerin öncelikle arkeolojik belgeleme ve çalışma yöntemlerine hâkim olması beklenir. Yanlış sorular ve sorunsallar ile temeli atılmış etnoarkeoloji çalışması ise yanıltıcı sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır. Bunun önüne geçilmesi için araştırmacının çalışma sahası içerisinde kalan bölgeyi iyi tanınması, eğer tanımıyorsa mutlaka ön saha araştırması yapması beklenir. Bu aynı zamanda süregelen dönem/dönemler içerisindeki kültürel değişimin hakkında ayrıntılı bilgi edinebilmek ve değişimin takip edilebilmesi adına önemlidir. Tüm bu gereklilikler yerine getirildiğinde gözlem, katılımcı gözlem, bilimsel anket ve mülakat yöntemleri ile sözel belleği kayıt altına alma, fotoğraflama, arazi kullanımının incelenmesi ile maddikültür belgelenmelidir. Elde edilen bu veriler arkeolojik bulgu ve olgularla karşılaştırılırken araştırmacının ilgili arkeolojik konu ve bulgulara da hâkim olması beklenir.

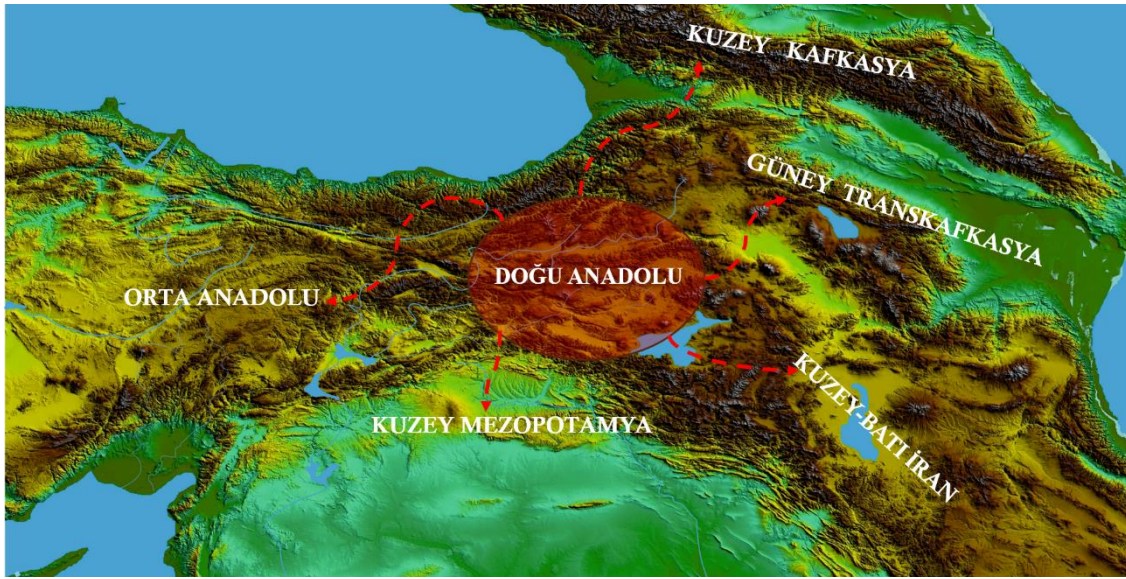
Elbette her etnoarkeoloji çalışması tam olarak bitmemiştir ve kesin sonuç bildirmesi olanaksızdır. Ancak materyal kültür ve insan davranışları arasındaki bağlantının geçen binyıllara rağmen aşılabilmesi adına bu tür bilimsel araştırmaların artması gerektiği açıktır.

İKİNCİ BÖLÜM

COĞRAFYA

2.1. VAN GÖLÜ HAVZASI VE AYANIS'İN COĞRAFYASI

Doğu Anadolu bölgesi kabaca Orta Anadolu, Kuzey Mezopotamya, Kuzeybatı İran, Kuzey Kafkasya ve Transkafkasya'nın güneyi arasında bulunan, büyük akarsuları, 4 bin metrenin üzerinde dağları ve bu dağlar arasında ekonojik niş olarak nitelendirilebilecek ovalarıyla zorlu bir coğrafyadır (**Harita 2.1**).

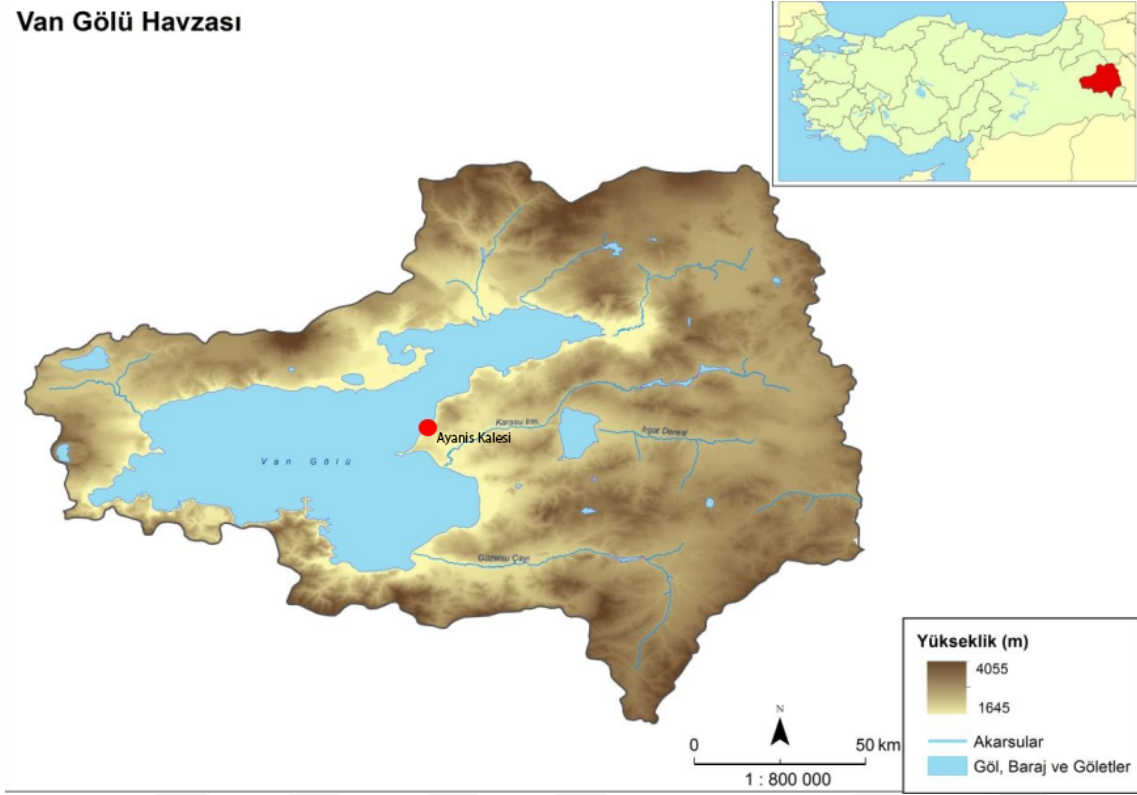

Harita 2.1. Doğu Anadolu'nun Fiziki Haritası

Çalışma alanımızı oluşturan Ayanis Kalesi ise Van Gölü Havzasında, Van Gölü'nün doğu kıyısında yer almaktadır. Van Gölü Havzasının sınırlarını güneyde Güneydoğu Toroslar, batıda Süphan ve Nemrut dağları, kuzeyde Tendürek ve Aladağlar ve güneyde Van Dağları oluşturur²⁷ (**Harita 2.2**).

²⁷ Faruk Alaeddinoğlu ve Erkan Yılmaz, “Van Gölü Havzası’nda Su Potansiyelinin Tespiti ve Geleceği”,*38.İCANES 10*, Ankara 2007, s. 22.

Van Gölü Havzası

Harita 2.2. Ayanis Kalesi'nin konumunu gösteren Van Gölü Havzası'nın yükselti haritası (T.C. Orman Ve Su İşleri Bakanlığı Su Yönetimi Genel Müdürlüğü, İklim Değişikliğinin Su Kaynaklarına Etkisi Projesi Proje Nihai Raporu, sayfa 2, şekil 27.2)

Arap ve Avrasya levhalarının çarpışması sonucu günümüzden 13 milyon yıl önce oluşan Van Gölü Havzası, bu çarpışmanın bir etkisi olarak içerisinde çok sayıda fay hattı bulundurmaktadır²⁸. Van Gölü Havzasında bulunan Kuzeydoğu – Güneybatı yönlü atımlı faylar, Kuzey – Güney yönlü uzanan normal faylar ve Doğu – Batı yönlü uzanan bindirme

²⁸ Cansu Okuldaş ve Serkan Üner, “Alaköy Fayı’nın Jeomorfolojik Özellikleri ve Tektonik Etkinliği (Van Gölü Havzası-Doğu Anadolu)”, Hacettepe Üniversitesi Yer Bilimleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Bülteni, *Yerbilimleri Dergisi* cilt: 34, sayı: 3, Ankara, 2013, s. 162. ; Ahmet Vedat Yılmaz, *Ağartı-Özyurt Civarında (Van Gölü Doğusu) Yüzeyleyen Orta Eosen ve Orta Miyosen Türbiditlerinin Sedimentolojik ve Yapısal Özelliklerinin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2017, 39.

fayları²⁹ çağlar boyunca pek çok büyük depreme neden olmuştur. Tektonik hareketlerin etkisi yalnızca faylar ile sınırlı değildir. Havzaya adını veren Van Gölü'nün oluşumu da tektonik hareketler sonucu gerçekleşen volkan hareketleri ile bağlantılıdır. Havzaya göre oldukça genç sayılabilecek Van Gölü günümüzden 500.000 – 600.000 yıl önce oluşmuştur. Daha önceleri Muş Ovası ve Van Gölü Havzası birleşik iken Nemrut ve Süphan dağlarının volkanik hareketleri sonucu bu çökelti alanı birbirinden ayrılmıştır. Bu olay öncesinde Van Gölü'nün bulunduğu alanda su birikimi olsa da yanardağların püskürttüğü lavların set oluşturması ile şu anki göl alanında birikimin çok daha fazla olmasına zemin sağlamıştır³⁰.

Dünya üzerindeki diğer kapalı havza gölleri gibi Van Gölü'nde de zaman içerisinde seviye değişimleri yaşanmaktadır. Söz konusu seviye değişimleri, mevsimsel yağışların iklimsel değişimler nedeniyle azalması ya da çoğalması, yer altı sularının gölü beslemesindeki farklılıklar, göl tabanında gerçekleşen sızmalar, yer altı hareketleri gibi etkenlerin yanı sıra Van Gölü'nü besleyen akarsuların üzerinde baraj yapımı ya da akarsuların tarım alanlarına yönlendirilmesi ile açıklanabilmektedir³¹. Dünya üzerindeki göl ve deniz seviyelerindeki dalgalanmaların çok büyük bir kısmı iklim değişikliklerine bağlı olarak Kuvaterner dönemde yaşanmıştır. Anadolu'da yaşanan son buzul dönemi Würm'de (Weichsel, günümüzden 110.000 – 10.000 yıl önce) aşırı yağışlara bağlı olarak göl seviyelerinde değişimler gözlenmektedir³². Van Gölü'nün etrafındaki göl taraçaları incelenerek su seviyesindeki dalgalanmaların büyük çoğunluğunun Pleistosen'de (Günümüzden 2.58 milyon yıl – 10 bin yıl önce) gerçekleştiği tespit edilmiştir³³. Van Gölü'nün Würm dönemine ait su seviyesi, günümüzdeki seviyesinden 70-72 metre daha

²⁹ Fuat Şaroğlu ve Yücel Yılmaz, “Doğu Anadolu'da Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim ve Havza Modelleri” *MTA Dergisi*, 107, Ankara, 1986, s. 81.

³⁰ Okuldaş-Üner, 2013, s.162. ; İlkay Teltik, *Van Gölü Su Seviyesinin Stokastik Modellenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008, 21-22. ; Funda Altan Aydın, *Van Gölü Seviye Değişimleri ve Kıyılar Üzerindeki Etkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2017, 79.

³¹ Funda Altan Aydın ve Ali Fuat Doğu, “Göllerde Seviye Değişimleri ve Nedenleri: Van Gölü Örneği”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41, Van, 2018, s.191.

³² Aydın – Doğu, 2018, s. 193.

³³ Orhan Gürbüz, *Van Gölü Çevresi'nin Coğrafyası (Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1994, 9.

yukarıda olduğu yapılan araştırmalar sonucu ortaya konmuştur³⁴. Günümüzden 12.000 – 11.000 yıl önce yaşanan sıcaklık artışı sonucu Anadolu'daki göllerin seviyelerinde azalma olduğu gözlenmektedir. Göl sularının çekildiği alanlarda ise orman bitki örtüsünün arttığı bilinmektedir. Göl çökellerinden yapılan polen analizleri orman örtüsünün yoğun olarak meşe ve huş ağacından oluştuğunu ortaya koymaktadır³⁵. Polen analizleri bölgede aynı zamanda ot cinsi bitkilerin de bulunduğunu ve günümüzden 10.000 – 6.000 yıl önceki zaman aralığında bitki örtüsünün step olduğunu ortaya koymaktadır. Günümüzden 10.000 yıl önce başlayan göl seviyesindeki düşüş günümüzden 7.000 yıl öncesine kadar devam etmiştir. Günümüzden önce 7.000'den sonra ise gölün seviyesinde gözlenen artış ile beraber bölgedeki orman dokusunun ciddi bir biçimde azaldığı gözlenmektedir³⁶. Beşeri faaliyetlerin arttığı günümüzden 5.000 yıl öncesi ile beraber orman dokusunun yok oluşunu hız kazanmaktadır³⁷.

Urartuların hemen öncesindeki sürece dair yapılan araştırmaların sonuçlarına göre çelişkiler gözlenmektedir. Bu araştırmalardan ilki göl seviyesinin MÖ 5500 – 1500 yılları arasında 1700 metre olduğunu savunmaktadır³⁸. Diğer bir araştırma ise Doğu Akdeniz ve çevre coğrafyasında MÖ 3200 – 3100 yıllarında yağışın ve nemin azaldığını, kuraklığın ise arttığını ortaya koymaktadır. Bu veriye göre Van Gölü seviyesinin 1700 metrenin ve hatta günümüzdeki seviyesinden (+ 1646 m) daha aşağıda olması gerektiği ortaya çıkmaktadır³⁹.

³⁴ İbrahim Atalay, "Pleistosen Sonu ve Holosen Başlarında Anadolu'nun Paleocoğrafya Şartlarına Genel Bir Bakış" *Coğrafya Araştırmaları*, cilt: 4, sayı: 4, Ankara, 1989, s. 7-18.

³⁵ Atalay, 1989, s. 10.

³⁶ Sytze Bottema, "Holocene vegetation of the Van area: palynological and chronological evidence from Söğütlü, Turkey", *Vegetation History and Archaeobotany*, Springer, cilt: 4, sayı:3, 1995, s. 188.

³⁷ İbrahim Atalay ve Recep Efe, *Türkiye Biyocoğrafyası (Türkiye Vegetasyon ve Zoocoğrafyası)*, İzmir, 2015, 120.

³⁸ Andreas Reimer, Günter Landmann ve Stephan Kempe, "Lake Van, Eastern Anatolia, Hydrochemistry and History", *Aquatic Geochemistry*, 2009, 216.

³⁹ Aydın – Doğu, 2018, s. 198.

Paleocoğrafyası anlatılan Van Gölü Havzasının insan yaşayışını doğrudan etkileyen iklim, su ve tarım potansiyeli gibi niteliklerine değinmek bölgenin koşullarını anlamak için elzemdir.

Van Gölü Havzası'nın oluşumu nedeniyle barındırdığı suyu herhangi bir denize taşıyamayan 101 akarsu ve dere bulunmaktadır. Karasu, Hoşap Suyu, Deliçay, Zilan Suyu, Bendimahi Çayı, Arpak Çayı gibi birçok akarsu su akışını Van Gölü başta olmak üzere havzada bulunan göllere yapmaktadır⁴⁰. Söz konusu büyük akarsular gibi 12 akarsuyun haricinde geri kalan 89 akarsu eriyen kar suları ve yağmurlar ile beslenen mevsimlik akarsulardır⁴¹. İlkbahar döneminde yağışın fazla buharlaşmanın ise az olması nedeniyle Nisan, Mayıs ve Haziran ayları akarsu akışının en fazla olduğu aylar olarak ölçülmektedir. Buharlaşmanın fazla yağışın az olduğu yaz ayları ise akarsu debisinin en düşük olduğu aylardır. Akarsuların büyük bir kısmı havzanın batısına nazaran daha yüksek ancak, yüksek alanlarda yaylaların yaygın olduğu doğu kesiminde bulunmaktadır⁴². Yüksek bölgeleri 2000 – 2500 metreye kadar ulaşan havzanın doğu kısmında kar 6 ay kadar yerde kalmaktadır. Bu durumda hayvansal gıda olarak kullanılan arpa, buğday, yonca gibi otsu bitkilerin haricinde meyve ağaçları gibi daha ılıman bir gereksinimi olan bitki türlerine havzanın doğu kısmında rastlamak olanaksızdır⁴³. Doğal şartların gerektirdiği doğrultuda bölgede yaşayan halkın geçim ekonomisini de hayvancılık oluşturmaktadır. Havzanın batısında kalan daha alçak ovalarda ise hem gölün iklimi yumuşatması hem de doğuda kalan yüksek dağların sert hava akımlarını engellemesi nedeniyle daha ılıman bir iklim söz konusudur. Doğru kesiminde yalnızca otsu bitkilerin yetişmesinin aksine ovalık batı kesimde vişne, kiraz, üzüm, ayva, kayısı gibi meyve ağaçları verimli bir şekilde yetişebilmektedir⁴⁴.

Elbette bu meyve türlerinin yetiştirilebiliyor olmasında sıcaklıkların önemli derecede etkisi vardır. Havzanın yaz aylarında ortalama sıcaklığı 20,2°C, kış aylarında

⁴⁰ Alaeddinoğlu - Yılmaz, 2007, s.22.

⁴¹ Altan Aydın, 2017, s. 20.

⁴²Altan Aydın, 2017, s. 21.

⁴³ Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul, 1989, 435.

⁴⁴ Saraçoğlu, 1989, 450.

ise $-2,3^{\circ}\text{C}$ olduğu gözlenmektedir. Yaz aylarında en sıcak ay Temmuz, kış aylarında en soğuk ay ise Ocak ayıdır⁴⁵. Bu verilere göre yaz ve kış ayları arasındaki sıcaklık farkının 25°C 'ye yakın olduğu ve sıcaklık farkının büyüklüğü görülebilmektedir. Havzanın yağış miktar artışı en fazla ilkbahar aylarında görülür⁴⁶. Bu mevsimsel yağışlara bağlı olarak da Van Gölü'nün seviyesinde yıl içerisinde 50-60 cm oynamalar yaşanabilmektedir⁴⁷.

Havzanın temel unsuru olarak görülen Van Gölü'nün suyunun sodalı yapısı nedeniyle herhangi bir tarımsal faaliyette kullanılması olanaksızdır. Bölgenin akarsuları ve mevsimsel yağışları ile beslediği arazilerde tarım ve hayvancılık faaliyetleri sürdürülebilmektedir. Ancak tarımsal arazilerin kullanımında hayvanların gıda ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ot cinsi ekimin yaygınlığı gözlenmektedir. Bu nedenle bölgede her ne kadar tarım faaliyetleri gerçekleştiriyor olsa da geçim ekonomisinin temelini hayvancılığın oluşturduğunu söylemek doğru olacaktır. Havzanın ovalık alanlarında büyükbaş hayvan besiciliği yapılabilmesi için yeterli otlak alan mevcutken havzanın büyük bir bölümünü kaplayan yükseklikler nedeniyle küçükbaş hayvancılığın daha yaygın olduğu gözlenebilir. Türkiye sınırları içerisinde kalan sulak alanların %20'lik kısmını Van Gölü Havzası oluşturmaktadır. Sulak arazilerin bol olduğu havza aynı zamanda en önemli kuş göç yolları üzerinde yer almaktadır. Bu nedenle bölgede çok sayıda kuş türü yaşamaktadır⁴⁸.

Çalışma alanımızın asıl konumu olan Ayanis Kalesi'ne baktığımızda çevresi dağlarla çevrili bir coğrafyaya sahiptir. Yerleşimin kuzey ve kuzeybatısında Van Gölü, doğusunda Gören Dağı ve İsabey Dağı yer almaktadır. Kalenin güneyinde ise heyelan sebebiyle oluşmuş taraçalar görülmektedir (**Lev. 1**).

⁴⁵ Altan Aydın, 2017, s. 18.

⁴⁶ Ertuğ Öner, *Van-Ayanis Çevresinde Jeomorfoloji Araştırmaları*, Ege Üniversitesi Araştırma Proje Raporu, İzmir, 2002, 22.

⁴⁷ Mehmet Zeydin Yıldız ve Orhan Deniz, "Kapalı Havza Göllerinde Seviye Değişimlerinin Kıyı Yerleşmelerine Etkisi: Van Gölü Örneği", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 15, sayı: 1, Elazığ, 2005, s. 16.

⁴⁸ Faruk Alaeddinoğlu ve Bahtiyar Aydın, "Van'da Sulak Alanların Mevcut Durumu ve Turizme Konu Olma Yeterlilikleri", *International Geography Symposium on the 30th Anniversary of TUCAUM*, Ankara, 2018, 371.

Jeolojik açıdan bölge incelendiğinde söz konusu heyelanın killi toprak yapısı sebebiyle oluştuğu ve böylece arazinin Van Gölüne doğru alçalarak taraçalar halinde setler yaptığı görülür. Çevrede yer alan İsabey, Çilehane ve Gören dağları mevcut konumlarının yüksekliği sebebiyle verimsiz ve ormandan yoksun bir görünüme sahiptir. Bu alanlar genellikle bünyesinde barındırdığı kuru otlar sebebiyle hayvancılık için kullanılan arazilerdir (**Lev. 2**). Alanda bulunan ve önemli bir akarsu niteliği olan Karasu coğrafyayı yeşillendirmekte ve böylece tarıma elverişli hale getirmektedir. Toprağın suya doygunluğu sebebiyle kuru tarım alanlarının ve meraların yüksek oranda olması nehirlerin bölge için önemini bir kez daha vurgulamaktadır. Bunların dışında Darboğaz deresi ve bölgede yer alan pek çok pınar göle kadar ulaşır alüvyon topraklarını ve göl kıyısı boyunca taşıyarak tarım faaliyetlerinin yapılmasına olanak sağlar.

Morfolojik açıdan ise bölgenin hemen yakınından geçen Alaköy fayı günümüzde olduğu gibi geçmiş dönemde de oldukça yıkıcı bir etkiye sahipti. Bu durum belki de çoğu zaman su seviyesinin yükselmesine ya da alçalmasına neden olmaktaydı. Bunları göl kenarında yer alan falez oluşumlarından anlamamız mümkündür.

Van Gölü Havzası'nın ortalama sıcaklığı ile aynı özellikleri gösteren Ayanis ve çevresinde havzanın göle kıyısı olan bölümleri için daha önce bahsettiğimiz meyve ve bitki çeşitleri de verimli bir biçimde yetişebilmektedir. Bu durum Ayanis ve civarının havzanın iç kısımlarına nazaran daha yaşanabilir bir ortam sunduğunu göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÖLGENİN ARKEOLOJİK GEÇMİŞİ

3.1. URARTU ÖNCESİ BÖLGENİN ARKEOLOJİK GEÇMİŞİ

Doğu Anadolu Bölgesi konumu itibariyle Kafkasya, Anadolu ve Mezopotamya gibi arkeolojik kültür bakımından önemli toprakların arasında kalarak hem coğrafi hem de kültürel bakımdan kavşak görevi üstlenmektedir. Bu özel konumu, çağlar boyunca insan topluluklarının izlerini bölgede tespit edebilmemizi sağlamaktadır (**Lev. 3**).

Bölgenin Paleolitik Dönem’ i hakkında bilgilerimizin çoğu yüzey araştırmalarına dayanır. Özellikle Doğu Anadolu’nun Kafkasya’ya yakın bölgelerinde tespit edilen taş alet buluntu toplulukları Paleolitik Dönemde Doğu Anadolu’nun Kafkasya’ya geçen toplulukların geçiş güzergâhında yer aldığını göstermektedir. Az sayıdaki Paleolitik kazılarından birisi son Van’ın Erciş ilçesinde bulunan Gürgürbaba Tepesi’nde yapılmaktadır. Obsidiyen yatağı olan Gürgürbaba Tepesi buluntu alanında Alt - Orta Paleolitik ve Kalkolitik Dönem’ e dair önemli bulgular elde edilmiştir⁴⁹. Şuan elde olan verilere göre bölgenin Paleolitik dönem’de tahmin edilenden daha fazla önemli olduğu söylenebilir.

Anadolu’nun birçok yerinde çok geniş ölçekte tespit edilebilen ve arkeolojik veriler bakımından zengin izler sunan Neolitik Dönem’ in izleri ne yazık ki Doğu Anadolu Bölgesi’nde kısıtlı kalmıştır. Özellikle Keban Baraj Projesi kapsamında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları neticesinde veri elde edebildiğimiz Neolitik Dönem hakkında arkeolojik kazılarda tespit edilen izler oldukça zayıftır. Yine Cafer Höyük ve Tepecik Höyüğünde yapılan çalışmaların sonuçları bizlere bölgedeki Neolitik Dönemin Güneydoğu Anadolu ile paralellik gösterdiğini söylemektedir⁵⁰.

Kalkolitik dönem ile beraber gerçekleşen nüfus artışı ve bölgeler arası etkileşimin ticaret vb. yollar ile artması ile beraber Doğu Anadolu’da önceki dönemlere nazaran yeni

⁴⁹ İsmail Baykara, Berkay Dinçer ve Serkan Şahin, “Gürgürbaba Tepesi: Alt ve Orta Paleolitik Dönem Buluntu Yerleri, Erciş-Van”, *Anadolu Araştırmaları*, 21, İstanbul, 2018, s. 76-104.

⁵⁰ Mehmet Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur Ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2005, 102.

bir yaşam şekli ortaya çıkmaktadır. Kalkolitik Dönem'in Erken süreçleri için en zengin veriler Keban Barajı Projesi kapsamında araştırılan Elazığ –Malatya Bölümü'nden bilinmektedir. Erken Kalkolitik Dönemin bölgedeki temsili Mezopotamya'nın kuzey kesimi ile etkileşimin artması neticesinde Halaf Kültürü'dür⁵¹. Genellikle bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ile tespit edilen kültür, mimari olarak gözlenmesi de Tepecik ve Korucutepe höyüklerinden ele geçen seramikleri ile bilinmektedir⁵². Halaf Kültürü'nün tespit edildiği diğer önemli bir yerleşme ise Van – Tilkitepe höyüğüdür. Tilkitepe'nin bu dönemde obsidiyen ticaretinde etkin bir rolü olduğu düşünülmektedir⁵³. Geç Kalkolitik ile beraber yine Keban Baraj sahasındaki kazılardan elde edilen verilere göre büyük oranda Geç Ubaid evresinin hâkim olduğu saman yüzlü mallar ile bilinmektedir. Elazığ – Malatya Bölümü haricinde diğer bölgelerde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında saman yüzlü malların bölgesel özellikler gösterdiği saptanmıştır⁵⁴. Geç Kalkolitik Dönemin devamında, Kuzey Mezopotamya ile gerçekleşen yoğun etkileşimin bir neticesi olarak bölgede Uruk Kültürü'nün hâkim olduğunu görmekteyiz. Norşuntepe yerleşmesinde Uruk Kültürü'ne denk gelen dönemde kültürel bir boşluk olsa da Tülintepe vb. yerleşmelerde Kuzey Mezopotamya etkileri açıkça görülmektedir. Malatya'da yer alan Arslantepe yerleşmesi bu kültürün en iyi temsilcisi konumundadır. Arslantepe' den elde edilen veriler bu dönemde sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik farklılıkların ortaya çıktığını ve merkezileşmenin yoğun bir biçimde arttığını göstermektedir⁵⁵. Yine bu

⁵¹ Machteld J Mellink, "Anatolian Chronology" *Chronologies in Old World Archaeology*, 1992, 210.

⁵² Esin, Ufuk, "Tepecik Kazısı, 1974" *Keban Projesi 1974 – 1975 Çalışmaları*, Seri: 1, No: 7 Ankara, 1982, 130.; Maurits N. Van Loon, "Architecture and Stratigraphy", *Korucutepe Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, California and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anatolia 1968 – 1970*, Amsterdam, 1978, 7.

⁵³ Manfred Korfmann, *Tilkitepe: Die Ersten Ansätze Prahistorischer Forschung in der Östlichen Türkei. Ist. Mitt. Beiheft 26*, Tübingen, 1982, 81.

⁵⁴ Işıklı, 2005, 102; Charles Allen Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze", *Anatolian Studies VIII*, 1958, s. 159; Mitchell S. Rothman, "The Pottery of the Muş Plain and the Evolving Place of a High Border Land", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1994, s. 281 – 294.; Catherine Marro ve Aynur Özfirat, "Pre-Classical Survey in Eastern Turkey : The First Preliminary Report: The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region", *Anatolia Antiqua*, XI, 2003, s. 385 – 422.

⁵⁵ Marcella Frangipane, "The Late Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe : Chronological and Cultural Remarks From a Frontier Site" *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe - IIIe Millénaires*, Paris, 2000, 443.; Palumbi, Giulio, "Pastoral models and centralised animal husbandry. The case of Arslantepe", *Economic Centralisation in Formative States. The Archaeological Reconstruction of the Economic System in 4th millennium Arslantepe*, Rome, 2010, 149-163.

dönemde Arslantepe’den elde edilen veriler Kafkasya ile ilişkilerin yoğunlaştığını göstermektedir. Bu durum ilerleyen süreçte bölge için özel bir önemi bulunan Kura – Aras Kültürü’nün gelişimi için zemin oluşturacaktır.

Yüksek kesimler ile geliştirilen kültürel ilişki Doğu Anadolu’nun yüksek kesimi olarak nitelendirilen Erzurum – Kars Bölgesi’nde de arkeolojik verilerin zenginleşmesine olanak sağlamıştır. Bölgenin Kalkolitik sürecinde Elazığ – Malatya’da olduğu gibi Mezopotamya etkileri ya da Van – Muş Bölümünde olduğu gibi yerel kültürler görülmez. Mezopotamya yerine bölgede Transkafkasya etkileri söz konusudur⁵⁶. Erzurum – Kars bölümünün kalkolitliği ile ilgili veriler genellikle yüzey araştırmaları neticesinde bilinmektedir. Ancak arkeolojik soru ve sorunlara ışık tutan sistematik kazı çalışmalarının azlığı nedeniyle Sos Höyük yerleşmesinden elde edilen veriler son derece önemlidir. Sos verilerine göre bölgenin karakterize edilen kalkolitik süreci “*Büyük Transkafkasya Kültür Bölgesi*’nin devamı olarak nitelendirilmesi gerektiği savunulmaktadır⁵⁷.

Tunç Çağlarla birlikte bölge yeni bir kültürel birlikteliğe sahne olmuştur. Farklı coğrafyalarda farklı isimlerle⁵⁸ anılan bu kültürel olgu, adını Doğu Anadolu Bölgesinde doğup büyüyen ve Kafkaslara kadar uzanan Kura ve Aras Nehirlerinden alan *Kuru-Aras Kültürü*’dür⁵⁹. Hareket halinde göçebe-yarı göçebe olan bu barışçıl topluluklar, kendilerine özgü çanak-çömlek ve mimari yapılarıyla Kafkaslar’dan Levant’a kadar olan çok geniş bir coğrafyada yayılım bulmuştur. MÖ II. Binyıl da Kura-Aras halklarının ardından bölge, kuzeyden gelen göçlerle birlikte hareketlenmeye başlar. Kurgan halkları olarak bilinen ve göçebe yaşam tarzını benimsemiş olan bu yaylacı topluluklar daha sonraki süreçte ortaya çıkacak olan göçebe aşiret düzeninin de temeli atacaklardır. Doğu Anadolu ve diğer komşu bölgelerle ilişkili olan bu yeni kültür, kurgan türü mezarları ve

⁵⁶ Işıklı, 2005, 108.

⁵⁷ Işıklı, 2005, 108.; Sagona, Antonio, “Sos Höyük and the Erzurum Region in late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeastern Anatolia”, *Chronologies des Pays du Caucase et de L’Euphrate aux IVe – IIIe Millenaires*, Paris, 2000, 329.

⁵⁸ Işıklı, 2005, 122-133.

⁵⁹ Mehmet Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Karmaşık Bir Kültürel Yapının Analizi*, İstanbul, 2011.

bu mezarlardan ele geçen zengin metal buluntuları ile çok kaliteli boyalı seramikleriyle dikkat çekmektedir⁶⁰.

Tunç çağlarının ardında bölge, temel geçimi hayvancılık olan, hareket halindeki aşiret-beylik düzeninde yaşayan toplulukların yaşam alanı haline gelmiştir. Daha sonraki süreçte bu topluluklar merkezi bir devlet düzenine geçerek yeni bir dönemin oluşumunu sağlayacaklardır. Bu oluşum hiç kuşkusuz yazılı gelenekleriyle birlikte Doğu Anadolu'da tarihi çağları başlatacak olan Urartu Krallığıdır. Yaklaşık 300 yıl boyunca bölgede hâkim olan Urartu Krallığı önemli kaleleri ve sayısız arkeolojik buluntularıyla Doğu Anadolu arkeolojisine önemli katkı sağlamıştır. Urartu'nun ardından bölge arkeolojik izleri net bir şekilde görülme de Med ve Akhamenid-Pers hâkimiyeti altına girerek çağlar boyunca kültürel birlikteliğin devamını sağlayacaktır.

3.2. URARTU ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

Doğu Anadolu'da Urartu araştırmaları antik yazarların anlatıları merak ederek bölgeye gelip araştırma yapan seyyahlar aracılığıyla başlamaktadır. Bu çalışmalar daha çok arkeolojinin ortaya çıkmasına da neden olan kutsal kitap arkeolojisi ve misyonerlik faaliyetleri ile aynı kökene dayanır. Doğu Anadolu'daki araştırmaların yoğunluğu Urartu arkeolojisi'nin gelişimi ile aynı süreci paylaşmaktadır. Bölge genelinde en fazla araştırmanın yoğunlaştığı alan Urartu kalıntılarının fazlalığı ile bilinen Van şehridir.

Urartu kalıntılarına dair ilk bilgileri Ermeni rahip, tarihçi ve gezgin sıfatlarına sahip olan Khroneli Moses'ın (Movses Khorenatsi) MS 5. yy'a ait anlatımları aracılığıyla bilinmektedir. Moses, anlatılarında Van'ın Gürpınar ilçesinde yer alan Minua Kanalı'nı Asur Kraliçesi Semiramis'in (Şammuramat MÖ 812-803) binlerce işçi ve ustaya yaptırdığını, aynı zamanda kanalın civarında bereketli bağ ve bahçeler kurduğundan bahsetmektedir⁶¹. MS 19. yy'da Fransız Asya Derneği henüz genç bir profesör olan

⁶⁰ Aynur Özfirat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*, İstanbul, 2001.

⁶¹ Moses, halk efsanelerini anlattığı kroniklerinde Ermeni kahramanları Hayk ve Bel'i de hikâyesine dâhil ederek Ermenilerin Süryanilere (Assyrian) karşı verdiği mücadeleyi anlatmakta ve Süryanileri şeytani bir varlık olarak resmetmektedir. Bu gibi mitolojik anlatımlardan yola çıkarak yazılarını kaleme alan Moses'ın son yıllarda tarihçi olmaktan çok hikâye anlatıcısı olduğu yorumları yapılmaktadır. Bkz: George A Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People*, California 2006, 14.

Friedrich Eduard Schulz'u İran'a gönderir⁶². Ancak İran – Rusya savaşı nedeniyle bölgeye gidemeyen Schulz Van'da bir süre konaklamak durumunda kalır. Konakladığı süre içerisinde Van'ı keşfetme imkânı bulan Schulz, 42 yazılı belgenin kopyasını çıkartarak Paris'e gönderir. Schulz'dan sonra Austin Henry Layard kendisine kaçak yollar ile ulaşan birkaç tarihi eseri satın almak üzere Van bölgesine gelir. British Museum adına pazarlık yaparak eserleri satın alan Layard ülkesine geri döner ve 1870'li yıllarda yardımcısı Hozmurd Rassam'ı Toprakkale'de kazı çalışmaları yapmak üzere Van'a gönderir. Toprakkale'deki Rassam'ın çalışmaları büyük bir tahribata yol açmış ve çıkan eserler batı ülkelerindeki büyük müzelere dağılmıştır. Rassam'ın ardından Toprakkale Urartu çalışmalarının üssü haline gelmiştir. Sırasıyla, C. F. Lehmann – Haupt (1898 – 1899), I. A. Orbelli (1911 – 1912) ve Nikolaj Marr (1916) Toprakkale'de kazı çalışmalarını yürütür.

Cumhuriyet sonrasında TTK'nın ve İstanbul Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü'nün kurulması ile beraber Anadolu'nun genelinde olduğu Doğu Anadolu'da da araştırmalar artmaktadır⁶³. 1940'lı yıllar ile beraber bölgede çok sayıda Türk arkeoloğun varlığı gözlenmektedir. 1956 – 1957 yıllarında Charles Burney Doğu Anadolu'da kapsamlı bir yüzey araştırması gerçekleştirir ve Kalkolitik, Tunç ve Demir çağlara ait 150'nin üzerinde kalenin varlığını saptar⁶⁴. 1959 yılında Afif Erzen ve Emin Bilgiç, Toprakkale kazılarına yeniden başlayarak 1961 yılına kadar kısa bir kazı gerçekleştirirler. 1961 yılında Afif Erzen ayrıca Ernis mezarlığındaki çalışmaları başlatmış ve Urartu öncesine ışık tutan kazı çalışmalarını 1962 yılına kadar devam ettirir. Yine 1961 yılında daha önceden define kazıları ile varlığı bilinen Erzincan – Altıntepe Urartu Kalesi'nde Tahsin Özgüç kazı çalışmalarını başlatır ve 1967 yılına kadar çalışmaları sürdürür⁶⁵. Yine 1961 yılında

⁶² Antoine-Jean Saint-Martin, "Notice sur le voyage litteraire de M. Schulz en Orient, et sur les decouvertes qu'il a faites recemment dans Ides ruines de la ville de Semiramis en Armenie", *Journal Asiatique*, 2, Paris, 1828, s. 161 vd. ; Daniel T. Pots "Achievement And Misfortune: On The Life And Death Of Friedrich Eduard Schulz (1799-1829)", *Journal Asiatique*, cilt: 305, sayı: 2, Paris, 2017, s. 249.

⁶³ Mehmet Özdoğan, "Türkiye Arkeolojisine Tarihsel Süreç İçinde Bir Bakış", *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Bochum 2006, 36.

⁶⁴ Burney, 1958, s. 157 vd.; Charles Allen Burney, "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region.", *Anatolian Studies*, Vol. 7, Ankara, 1957, s. 43 vd.

⁶⁵ Tahsin Özgüç, *Altıntepe Mimarlık Anıtları Ve Duvar Resimleri*, Ankara 1966, 10.

Kemal Balkan Aznavurtepe kazılarını başlatır ve 4 yıl devam ettirir. Urartu araştırmalarının popüler olduğu bu süreçte Erzen 1961 yılında Çavuştepe’yi de kazmaktadır. Urartu furyası ile başlayan Çavuştepe kazılarını Erzen 1985 yılına değin sürdürmüştür. Bölgede çok sayıda araştırma gerçekleştiren Afif Erzen 1967 yılında Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi’ni kurmuş ve merkez Urartu araştırmalarının lokomotifi haline gelmiştir⁶⁶.

Bu çalışmaların yanı sıra 1964 yılında Baki Öğün ve Emin Bilgiç Bitlis Adilcevaz’daki Kef Kalesi’nde çalışmalara başlamaktadır. Charles Burney’in 1965 yılında Muş Varto’daki Kayalıdere’de kazı çalışmalarına başlaması ile beraber Urartu araştırmaları Van Gölü Havzasını aşmış olur.

Doğu Anadolu’da bir kırılma noktası olan Keban Baraj Projeleri ile beraber çok sayıda Urartu kalıntısı tespit edilmiş ve baraj sahasında gerçekleştirilen kazılarda Demir Çağı tabakaları ortaya çıkarılmıştır. Yüzey araştırmaları sırasında tespiti yapılan ve Urartu izlerini barındıran Habibuşağı, Kaleköy, İmikuşağı, Köşkerbaba gibi yerleşmeler Urartu’nun batı yayılımı adına önemli bulgulardır⁶⁷.

Afif Erzen, 1972-75 yılları arasında Van Kalesi ve 1976-77 yılları arasında Toprakkale’de kazı çalışmaları yürütür. Veli Sevin ve M. Taner Tarhan’ın Van Gölü Havzasında Urartu kaya anıtları ve mimarisini anlamaya yönelik yüzey araştırması Urartu sivil mimarisini anlamaya yönelik önemli katkılarda bulunmuştur.

1980’li yıllar ile beraber Urartu Kaleleri’nin yanı sıra sivil mimariyi anlamaya yönelik kazı çalışmaları da başlamaktadır. Bu yıllarda Altan Çilingiroğlu Dilkaya Höyüğünü, Veli Sevin ise Karagündüz Höyüğünü kazmaya başlamaktadır. Sevin, 1980’li yılların ortalarında Bingöl Solhan’dan Elazığ’a doğru yüzey araştırması gerçekleştirmiş ve bu çalışmaya Urartu yolu, Cankurtarantepe, Zulümtepe gibi yerleşmeleri tespit

⁶⁶ M. Taner Tarhan, “Sevgili Hocamız Prof. Dr. Afif Erzen”, *Anadolu Araştırmaları*, sayı: 14, İstanbul 1996, 10.; Mehmet Işıklı, “Yükseklerde Arkeoloji Yapmak. Doğu Anadolu Arkeolojisinin Dünü-Bugünü”, *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin’e Armağan*, İstanbul 2014, 4.

⁶⁷ Bülent Genç, *Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Urartu Krallığının Batı Yayılımı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2008, 5- 8.

etmiştir⁶⁸. Bu süreçten sonra Oktay Belli'nin Van Gölü Havzası merkez olmak üzere Doğu Anadolu'da başlattığı Urartu sulama sistemlerini araştırmaya yönelik survey'i çok sayıda sulama yapısının kayıt altına alınmasını sağlamıştır. 1980'li yılların sonunda Dilkaya'da kazı çalışmalarını sonlandıran Çilingiroğlu ise Ayanis Kalesi Kazıları'nı başlatır.

1990'lı yılların başında Yukarı Anzaf ve Aşağı Anzaf Kaleleri'nde kazı çalışmalarını gerçekleştire Oktay Belli olmuştur. Sevin ise Van Müze Müdürlüğü ile beraber 1997 yılında Van – Altıntepe Nekropolü'nde kazı çalışmalarına başlar. Van Müze Müdürlüğü ile aynı yıl Yoncatepe'de kazı çalışmalarına başlayan Oktay Belli'dir.

2003 yılında Mehmet Karaosmanoğlu Erzincan – Altıntepe Kazılarını yeniden başlatır. 2010 yılında ise Erkan Konyar Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü kazılarını başlatmıştır. Çilingiroğlu'nun emekliliği ile beraber Ayanis Kalesi Kazı başkanlığını Mehmet Işıklı devralmıştır. Uzun bir aradan sonra Çavuştepe kazıları ise Rafet Çavuşoğlu başkanlığında yeniden başlamaktadır.

⁶⁸ Veli Sevin, “Malatya-Elazığ-Bingöl İleri Yüzey Araştırması, 1985” *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 4, Ankara 1986, s. 279-300; Veli Sevin, “Elazığ-Bingöl İleri Yüzey Araştırması, 1986”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, cilt:5 sayı: 2, Ankara 1987, s. 1-44.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BÖLGENİN HAYVANCILIK GEÇMİŞİ

Yüksek dağların çevrelediği sulak geniş ovalara sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi şartları hayvancılık faaliyetlerine uygun bir ortam yaratmaktadır. Hayvancılığın temel geçim ekonomilerinden birini oluşturduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nde arkeolojik zamanlar için de bu durum pek farklı değildir. Bilindiği gibi bölgenin taş aletler ile temsil edildiği Paleolitik Dönem'den sonraki hayvancılığa dair erken süreci Kalkolitik Çağ ile temsil edilmektedir. Bu noktada hayvancılığa dair verilerimizi Elazığ – Malatya Bölgesi'nde yer alan Arslantepe yerleşmesi oluşturmaktadır. Kalkolitik Dönem sonrasında Doğu Anadolu Bölgesi'nin hemen her yerinde varlığı tespit edilen Kura – Aras kültürü Erken Tunç Çağı ile başlamaktadır. Tarım destekli hayvancılığın temel geçimi oluşturduğu Kura – Aras kültüründe tarım destekli yaşam tarzı, hayvancılığın bölge ve kültür için ne derece önemli olduğunun kanıtı niteliğindedir. MÖ II. binde Doğu Anadolu'da yaygın olan yaylacılık faaliyetleri konargöçer bir geçim ekonomisi sunmaktadır. Ardından, kalelerden varlığını bildiğimiz Erken Demir Çağı sürecinde ise hayvancılığa dair verilerimiz neredeyse yok gibidir. Bölgede beylikler halinde yaşayan toplulukların da yaşam tarzı pastoral unsurlar içeriyor olmalıdır. Şüphesiz, bölgenin ilk devlet yapılanması olan Urartu Krallığı için de hayvancılık her zaman en önemli geçim kaynaklarından birini oluşturmaktadır.

4.1. URARTU ÖNCESİ BÖLGENİN HAYVANCILIK GEÇMİŞİ

Doğu Anadolu Bölgesi'nin erken dönemlerindeki hayvancılık ve hayvan tercihleri ile ilgili bilgileri çoğunlukla Elazığ – Malatya Bölgesindeki arkeolojik kazılardan elde edilen sonuçlar ile bilmekteyiz. Şüphesiz uzun yıllar sistematik bir şekilde çalışmalar yürütülen Arslantepe ve Keban Baraj Projesi kapsamında kazılan Norşuntepe, Tülintepe, Tepecik, Korucutepe gibi yerleşmeler bu bilgileri bizlere sağlamaktadır. Bu yerleşmelerden Arslantepe haricindeki kazıların zooarkeoloji sonuç raporlarında dönem ayırımına gitmeden birlikte değerlendirmiştir. Bu nedenle zooarkeoloji raporlarını değerlendirirken kronolojik bir ayırma gitmenin zorluğuyla karşılaşmaktayız.

Malatya'nın kuzeydoğusunda yer alan Arslantepe, Kalkolitik Çağ'dan Erken Demir Çağı sonuna kadar arkeolojik verilerin takip edildiği önemli bir merkezdir. Bu

süreç içerisinde hayvancılık ve hayvan tercihlerindeki değişimler bölgenin arkeolojik zamanlardaki geçim ekonomisinde görülen farklılaşmanın izlenebilmesi adına önemlidir. Yerleşmenin zooarkeolojik kanıtları ilk olarak Geç Kalkolitik Dönem'e tarihlenen VII tabakasında (M.Ö. 3750-3300) ortaya çıkmaktadır. Dördüncü bin yılın ilk yarısında yerleşmede gözlemlenen zanaat faaliyetlerindeki uzmanlaşmanın aksine hayvancılık gibi birincil geçim faaliyetlerinin geleneksel olarak yapılmaya devam ettiği gözlenmiştir. Hayvancılık hem sıradan evlerde hem de elit yapılarda geleneksel olarak devam ediyor olsa da buradaki tek fark elit yapılarında **(Lev. 4)** sığır kalıntılarının daha fazla olmasıdır⁶⁹. Bartosiewicz, bu farkın Arslantepe'de artan kalabalık ailelerin ve topluluk nüfusunun daha fazla et tüketmesinden kaynaklı olabileceğini; bu durumun da sosyal yapıda yeni ve ekonomik bir farklılaşmanın önünü açtığını belirtmiştir⁷⁰. Bu farklılık dördüncü bin yılın ikinci yarısında yeni bir modelin yani merkezileşmenin ortaya çıkışını sağlamıştır. Tapınak C **(Lev. 5)** adı verilen çok odalı anıtsal tören binasında ele geçen yüzlerce kâsenin yiyecek dağıtımında kullanıldığı düşünülmektedir⁷¹. Bu anıtsal alanda koyun ve keçilerin yaygınlığı üretim yöntemindeki farklılaşmanın kanıtı niteliğindedir. Değişim sürecinin ne kadar devam ettiği bilinmesede dördüncü bin yılın ilk yarısında bazı zanaat alanlarında gerçekleşen değişimin, hayvancılık gibi birincil etkinlikleri de etkilediği açıktır. Merkezileşme, Uruk etkisiyle beraber Erken Tunç Çağı I'e tarihlenen VI A'da (M.Ö. 3300 – 2900) belirginleşmektedir. Bu dönemde kamu/saray yapısının ortaya çıkışı ile birlikte belirli bir güç grubu tarafından ekonominin, idari faaliyetlerin, ritüellerin yönetildiği bürokratik bir yapılanmadan söz etmek mümkündür⁷² **(Lev. 6 ve Lev. 7)**. VI A'daki veriler, MÖ 4. bin yılın sonunda ortaya çıkan koyun ve keçi yetiştiriciliğinin özel niteliğini açıkça ortaya koymaktadır **(Şekil 4.1)**. Bu durum, coğrafyadan bağımsız olarak Arslantepe yerleşmesinin güney ile etkileşimiyle; yani

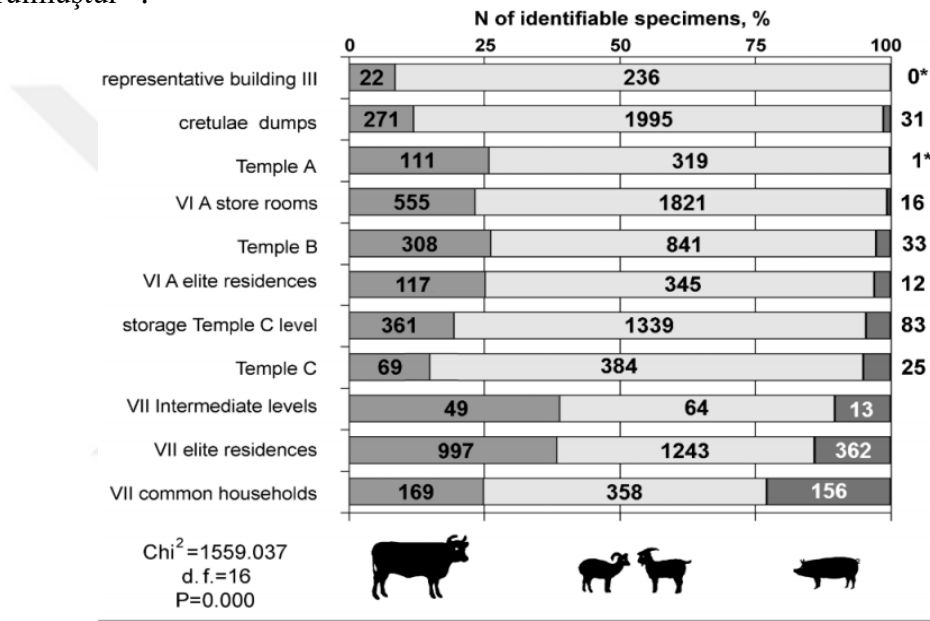
⁶⁹ Palumbi, 2010, s. 150.

⁷⁰ Laszlo Bartosiewicz, "Herding in Period VI A. Development and changes from Period VII", *Economic centralisation in formative states: the archaeological reconstruction of the economic system in 4th millennium Arslantepe*, Rome, 2010, 119-149.

⁷¹ Palumbi, 2010, s. 151.

⁷² Marcella Frangipane, "Arslantepe-Malatya: A Prehistoric and Early Historic Center in Eastern Anatolia", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, New York, 2011, 968 - 992.

yerleşmedeki Uruk etkisiyle açıklanabilir⁷³. Zira Uruk etkisinin görüldüğü Tal-e-malyan, Şarafabad, Jebel Aruda, Habuba Kabira, Tell Sheikh Hassan, el Kowm, Zeytinli Bahçe, Hacinebi gibi yerleşmelerde de siyasi ve politik bir dönüşüm olarak bu etkiler gözlenmektedir⁷⁴. Koyun ve keçi oranındaki bu artışın, küçükbaş hayvanlarda sürü yönetiminin görece daha kolay olması, doğa şartlarına daha kolay uyum sağlayabilmesi, üretim maliyetlerinin düşük olması, vasıfsız kişilerce bakımının sağlanabilmesi, üreme kapasitelerinin sığira göre daha fazla olması gibi nedenlere bağlı olabileceği öne sürülmüştür⁷⁵.

Şekil 4.1. Arslantepe'deki evcil hayvan yüzdeleri (

Bartosiewicz, 2010 s. 123. Fig. VI.1)

⁷³ Sandor Bököny, "Late Chalcolithic and Early Bronze I Animal Remains from Arslantepe (Malatya), Turkey: a Preliminary Report", (Eds. M. Frangipane ve A. Palmieri) *Perspectives on Protourbanization in Eastern Anatolia: Arslantepe (Malatya). An Interim Report on 1975-1983 Campaigns, Origini XII/2*, 1983, 591-592.

⁷⁴ Palumbi, 2010, 152.; Joy Mccorriston, "The Fiber Revolution: Textile Extensification, Alienation, and Social Stratification in Ancient Mesopotamia" *Current Anthropology*, 38, 1997, s. 251.

⁷⁵ Palumbi 2010, 152; Melinda A. Zeder, "Understanding Urban Process Through The Study of Specialized Subsistence Economy in The Near East", *Journal of Anthropological Archaeology*, cilt: 7, sayı: 1, 1988, s. 9, 14; Alba Palmieri ve Marcella Frangipane, "Assetto redistributivo di una società protourbana della fine del 4. Millennio", *Dialoghi di Archeologia*, 1, 1986, s. 38.; Marcella Frangipane ve Giovanni Siracusano "Changes in subsistence strategies in east Anatolia during the 4th and 3rd millennium BC", (Eds. Anteriter P., Bartosiewicz L., Jerem E., Meid W.) *Man and the Animal World. Studies in*

Bu hayvancılık türünün genel işleyişinin amacı ile ilgili veriler tam anlamıyla net olmasa da küçükbaş hayvan oranının artması birincil olarak et ihtiyacının karşılanması ve ardından süt gibi ikincil ürünlerinden faydalanılması ile açıklanmaktadır⁷⁶. Koyun ve keçi tüketimindeki artışın yanı sıra, sığır tüketiminde hiçbir zaman sonlanma olmamıştır. Ritüellerde sığırların tasvir edilmesi belki de daha elit grupların sığır kurbanı yapması ya da bu zümrenin sosyal sınıf farkına bağlı olarak sığır tüketimiyle açıklanabilir⁷⁷.

Palumbi, hayvan sürülerinin idare biçimi ve aidiyeti hakkında birkaç olasılıktan söz etmiştir⁷⁸. Arslantepe’de hayvan sürüleri merkezi yönetimin idare ve kontrolünde olsa da belki de daha küçük hayvan grupları aile ya da bireyler tarafından yönetilmekte olabilir. Ya da sürüler aile ve/veya bireyler tarafından kontrol edilirken merkezi yönetim bu kişi ya da grupları denetleyebilir. Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin eş zamanlı artmasına bağlı olarak merkezi otoritenin olasılıkla pastoral bir ekonomi işletmede daha yetkili ve uzman grupların yer almasının daha olası olduğunu ileri sürmektedir⁷⁹. Palumbi, aynı zamanda, yerleşme civarındaki yoğun hayvancılık faaliyetlerinin aynı saha içerisinde uyumsuzluk yaratacağını, yerleşme civarındaki verimli alanların tarımsal üretime ayrılarak, hayvan gruplarının daha az verimli olan dağ etekleri ve dağlık alanlara sürüldüğü önerisini sunmaktadır⁸⁰.

M.Ö. 3. bin yılın başında Arslantepe kamu binasının tahribatından gözlenen Uruk sisteminin çöküşü birçok alanda değişimi de beraberinde getirmiştir Ancak hayvancılık söz konusu olunca Erken Tunç Çağı I B’ye tarihlenen VI B1-B2 evresinde (MÖ 2900 – 2700) bu değişim söz konusu değildir. Her ne kadar Uruk sistemi çökmüş olsa da 4. bin

Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaeolinguistics in memoriam Sándor Bökönyi, Archaeolingua, Budapest, 1998: 242-243.

⁷⁶ Emmanuelle Vila, *L’exploitation des animaux en Mésopotamie aux IV et III millénaires avant J.C.*, CNRS, Paris 1998, 127-128.

⁷⁷ Palumbi, 2010, 154-156.

⁷⁸ Palumbi, 2010, 156-157.

⁷⁹ Palumbi, 2010, 156.

⁸⁰ Palumbi, 2010, 157.

yılın ikinci yarısında başlayan üretim modeli hala devam etmektedir⁸¹. Bu evrede gerçekleştirilen hayvancılık uzman ancak merkezi olmayan bir modeli benimsemiş görünmektedir. Yukarı Fırat, Doğu Anadolu ve Kafkasya arasında mevsimsel pastoral hareketliliğin etkisi neticesinde Kura – Aras Kültürü’nün Arslantepe’deki varlığı, sosyo-kültürel yapının keskin değişiminde yeni bir kimliğin varlığını açıkça belli etmektedir⁸². VI B2 evresinde ise bu gelenek çok fazla değişmeden devam etmiş olsa da sömürülen hayvan oranlarındaki değişimler⁸³ transhümanizm ve yerleşik tarım faaliyetleri ile açıklanmaktadır⁸⁴. VI B1 ve VI B2 evresi ile birlikte hayvancılık, Arslantepe’nin Tunç Çağlarında ekonomik hayatın önemli bir parçası haline gelmiş ve bu tarım destekli hayvancılık modeli ticaretin de unsuru haline gelmiştir⁸⁵.

Elazığ – Malatya Bölgesi’nde yer alan Arslantepe’de bu durum yaşanırken, Erzurum – Kars Bölgesi’nde yer alan Sos Höyük’te daha farklı bir durum karşımıza çıkmaktadır. Elbette bu durumun yaşanmasında, bölgenin coğrafi konumu nedeniyle Güneykafkasya ile olan dirsek temasının etkisi büyüktür. Kalkolitik Çağ’dan Orta Çağ’a kadar kesintisiz yerleşim izleri sunan Sos Höyük Kura – Aras Kültürü’nün bölgedeki anahtar yerleşimidir.

Geç Kalkolitik Dönem’e tarihlenen VA tabakasından elde edilen zooarkeolojik veriler merkezi olmasa da sistemli bir hayvancılığın varlığını ortaya koymaktadır⁸⁶. Sos Höyük’te genç hayvan tüketiminin yoğunluğu, başlıca ihtiyacın et olduğu, süt gibi

⁸¹ Arslantepe VI B1 evresinde koyun/keçi oranı %70, sığır oranı ise %18’dir. Bkz: Laszlo Bartosiewicz, “Interim Report on the Bronze Age Animal Bones from Arslantepe (Malatya, Anatolia), *Archaeozoology of the Near East III*, Gröningen, 1998, s. 224-225.

⁸² Palumbi, 2010, 161,

⁸³ Arslantepe VI B1 evresinde koyun/keçi oranı %70, sığır oranı ise %27’dir. Bkz: Bartosiewicz, 1998 s. 224.

⁸⁴ Palumbi, 2010, 161.

⁸⁵ Mehmet Işıklı, “The Subsistence Economy Of The Kura-Araxisian Folks In Eastern Anatolia: Animal Husbandry And Pastoralism”, *Azərbaycanın Erkən Əkinçilik Dövrü Abidələri (Məqalələr Topusu)*, Bakü, 2012, 105.

⁸⁶ Sos Höyük VA tabakasında ¼ olan koyun/keçi oranı faunal kalıntıların %73.6’sını oluşturmaktadır. Jennifer Piro, *Pastoralism in the Early Transcaucasian Culture: The Faunal Remains from Sos Höyük* (Doktora Tezi), NewYork, 2009, 454; Palumbi, 2010, 159.

ürünlerin ise ikincil öneme sahip olduğunu göstermektedir⁸⁷. Sos Höyük hayvan kalıntılarının analizini gerçekleştiren hem Piro, hem de Howell-Meurs'a göre Sos Höyük verileri, Günekkafkasya'nın Erken Tunç Çağı hakkında bilgiler veren Kulbakebi, Baba Derviş, Mokhra - Blur ve Godin Tepe gibi yerleşmeler ile örtüşmektedir⁸⁸. Işıklı, Karaz, Pulur ve Güzelova höyüklerinin verilerine dayanarak Kura – Aras Kültürü'nü incelediği doktora tezinde tarım destekli hayvancılığın temel geçim ekonomisini oluşturduğu, mevsimsel hareketliliğe sahip bir model ortaya koymuştur⁸⁹. Nitekim Sos Höyük ve Kuzeydoğu Anadolu'daki diğer yerleşmelerden⁹⁰ elde edilen pastoral veriler bu kanıyı doğrulamaktadır.

Erzurum – Kars Bölgesi'ne dair en son hayvancılık verileri TANAP Boru Hattı Projesi kapsamında 2016-2017 yıllarında kurtarma projesi olarak kazılan Alaybeyi Höyük'ten bilinmektedir⁹¹. %3,5 - %4'lük kısmı kazılan Alaybeyi Höyükten 4591 hayvan kemiği kalıntısı ele geçmiş bu kemiklerin 2569 tanesi tanımlanabilmiştir. Höyükte ele geçen kemiklerinin %38'lik kısmını 976 tanımlı kemikle sığır oluşturmaktadır. Sığırların et bulunan kemikleri birkaç örnek dışında parçalıdır. Yalnızca patella gibi etsiz kemiklerin sağlam ele geçmesi höyükte ilik tüketimini ve kasaplık faaliyetlerinin yoğunluğunu göstermektedir⁹². 1078 kemik küçükbaş hayvan olarak tanımlanmıştır. Tanımlanan küçükbaş hayvan kemiklerinin 214'ü koyunlara (%9,35 *Ovis Aries*) , 105'inin ise keçilere (%12,38 *Capra Hircus*) ait olduğunun ayrımı yapılabilmektedir⁹³. Ayrımı yapılamayan kemikler (*Ovicapra*) %16,07'lik oranı oluşturmaktadır⁹⁴ (**Lev. 8**). 41 at, 5 eşek kemiği ile temsil edilen Equide'lerde kasaplık izi tespit edilememiştir. Yük

⁸⁷ Işıklı, 2012, 106

⁸⁸ Piro, 2009, 270-290; Işıklı, 2012, 106.

⁸⁹ Işıklı, 2005, 155-205.

⁹⁰ Bölgede mevsimsel yerleşme olarak kullanıldığı düşünülen Gelinciktepe ve Büyüktepe yerleşmeleri mevsimsel hareketliliğin varlığına kanıt gösterilen yerleşmelerden ikisidir.

⁹¹ Mustafa Erkmen ve Gülşah Altunkaynak, "Erzurum, Aziziye, Alaybeyi 2017 Yılı Kazıları", 27. *Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara 2019, s. 171- 189.

⁹² Abu Bakar Siddiq, "Alaybeyi Höyük'te İnsan-Hayvan İlişkisi", *Erzurum Müzesi Alaybeyi Kazıları*, (yayında).

⁹³ Siddiq, (yayında).

⁹⁴ Siddiq, (yayında).

ve binicilik işlevleri için düşünülen binek hayvanlarının ölümünün doğal olduğu düşünülmektedir⁹⁵. Bu durumun diğer bir kanıtı olarak biri erkek olarak tanımlanmış, diğerinin cinsiyeti tanımlanmayan iki ayrı tespit edilen mezarda iki ayrı at gömüsü insanlar ile gömülmüştür. Hayvan gömüsüne dair diğer veriyi köpek (*Canis Familiaris*) gömüleri oluşturmaktadır. Kemik kalıntılarının %8,87'lik kısmını oluşturan köpeklerin bilinçli olarak gömüldüğü tespit edilmiştir⁹⁶. Höyükte çok sayıda olmasa da tür çeşitliliği bakımından fazlaca yabani hayvan kalıntısı ele geçmiştir. 86 kemik ile temsil edilen domuz (*Sus*) kalıntılarının %75'inden fazlasını kafa bölümüne ait kemikler oluşturmaktadır. En az sekiz türde tespiti yapılan kuşlar (*Aves*) mevsimlik avlanmanın göstergesidir⁹⁷. Sonuç olarak sığır tüketiminin yoğun olduğu Alaybeyi Höyük'te keçi ve koyun ile beslenmeye destek sağlanmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin hayvancılık verilerinin elde edildiği bu iki önemli merkez dışında Keban Baraj Projeleri kapsamında çalışılan Norşuntepe, Tülintepe, Korucutepe, Tepecik gibi höyüklerden de zooarkeolojik kanıtlar elde etmekteyiz. Ancak bu yerleşmelerde elde edilen kemikler hayvan popülasyonu ve zooarkeoloji yönüyle zenginlik katsa da Sos ya da Arslantepe yerleşmelerinde olduğu gibi hayvancılığın üretim modeline dair fikir sunmaktan uzaktır. Buradan elde edilen veriler daha çok hayvan tercihleri yönüyle değerlendirilmelidir.

Öncelikle, hayvanların geçmiş dönemdeki doğal ortamlarını ve ovanın koşullarını anlamak, hayvan tercihindeki etkenleri değerlendirebilmek adına göz önünde bulundurulmalıdır. Keban Barajı'nın su tutma havzası altında kalan Altınova'nın en geniş noktası 7 km'dir. Ovanın uzunluğu ise 15 km'dir. Yerleşmelerin aktif döneminde ovayı çevreleyen dağ eteklerinden hemen yukarıda başlayan seyrek ormanlar hayvanların barınması ve beslenmesi; ormanlar arasında kalan açıklık ve sulak alanlar ise tarım için elverişliydi⁹⁸. Böylesi doğal şartların olduğu bölgede hayvan popülasyonunun

⁹⁵ Siddiq, (yayında).

⁹⁶ Siddiq, (yayında).

⁹⁷ Siddiq, (yayında).

⁹⁸ Joachim Boessneck ve Angela von den Driesch "Norşuntepe ve Diğer Höyüklerde Ele Geçen Kemik Buluntularına Göre Altınova'nın Tarih Öncesi Yaban Hayvanları" *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Seri I. No. 5, Ankara, 1976, 60-61.

zenginliği şaşırtıcı olmamalıdır. Seyrek ormanlık alanların çevrelediği Altınova'daki yerleşmelerin erken dönemlerinde domuz tüketiminin yüksek olması gayet olağandır.

Kalkolitik ve tunç çağlara ait hayvan kalıntılarının incelendiği Tülintepe'de popülasyonun %95'ini evcil hayvanlar oluşturmaktadır. Evcil hayvanların ise %30'unu sığır kalıntıları, %15'ini domuz kalıntıları, %50'den fazlasını ise koyun ve keçi kalıntıları oluşturmaktadır. Avcılık, et tüketimi yönünden önemsiz bir role sahiptir. Sulak alanları seven turna, büyük toy kuşu, kaz gibi kuş türlerinin kemikleri de popülasyonda sayısı az olsa da fazlaca çeşitlilik sunmaktadır⁹⁹.

Aynı ovada bulunan Tepecik yerleşmesinin de Kalkolitik ve Tunç Çağlar'a ait hayvan kalıntıları incelenmiştir. Tepecik hayvan kalıntılarının %35'ini sığır kalıntıları, %42'sini koyun ve keçi kalıntıları, %10'unu domuz kalıntıları, %3'ünü köpek kalıntıları oluşturmaktadır. Yaban hayvanlarının oranı Tülintepe'ye göre çok daha fazladır. Tüm kalıntılarının %12'sini oluşturan yaban hayvanı kalıntılarının %4'ü kızıl geyik, %3,5'u yaban koyunu ve yaban keçisine aittir. Yaban koyunu, yaban keçisine göre daha fazla kalıntıya sahiptir. Bölge şartlarının elverişli olması nedeniyle kaz, örnek, büyük toy kuşu gibi kuş türlerinin varlığı burada da saptanmıştır¹⁰⁰.

Keban Baraj Projesi kapsamında çalışmalar yürütülen diğer bir alan ise Korucutepe'dir. Erken Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'n sonlarına değin yerleşim görmüş alandaki hayvan kalıntıları 19.000 parçadan oluşmaktadır. Bu sayının çok az bir kısmını Erken Demir kalıntıları oluşturmaktadır. Buluntuların yoğunluğu ise %50 ile Geç Tunç Çağı evresinden ele geçmiştir. Evcil hayvan kalıntıları Erken Tunç Çağı'nda %85, Orta Tunç Çağı'nda %95 Geç Tunç Çağı'nda ise %97 oranındadır. Tarım ve hayvancılığın geçim ekonomisini oluşturduğu yerleşmede sığır, koyun keçi, domuz ve köpek en eski evreden itibaren görülmektedir. Orta Tunç Çağı'nda ise at ve eşekler

⁹⁹ Joachim Boessneck ve Angela von den Driesch, "Tülintepe 1971-1972 Kazıları Hayvan Kemikleri" *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Seri I. No. 5, Ankara, 1976, 145-146.

¹⁰⁰ Joachim Boessneck - Angela von den Driesch, "Tepecik'te 1970 ile 1973 Yılları Arasındaki Kazılarda Bulunan Hayvan Kemikleri" *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, Seri I. No. 6, Ankara, 1979, 95-96.

popölasyona dâhil olmuştur¹⁰¹. Sığırlarda genç yaşta tüketim çok sayıdadır, bunu orta ve yetişkin yaşlardaki sığır tüketimi takip ederi. Yaşlı hayvanların tüketimdeki yeri ise azdır. Bu durum yaşlı hayvanların diğer hizmet alanlarında kullanıldığına kanıt olarak gösterilebilir. Hayvan tüketiminde başlıca et sağlama amacı güdülmüş, süt gibi ürünler ise ikincil olarak tercih edilmiştir¹⁰².

Sonraki süreçte Doğu Anadolu'nun ilk devleti, Urartular kurulana kadar hayvancılık ile ilgili verilerimiz kısıtlıdır. Genellikle kaleler ve nekropoller ile temsil edilen II. bin sürecinde yaylacılık faaliyetlerinin etkin olduğu araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. Ardından gelen Geç Tunç / Erken Demir Çağı süreci için hayvancılık faaliyetlerinin bölgede yaşayan toplumların hayvancılıkla uğraşan aşiretler birlikleri oldukları öne sürülmektedir¹⁰³. Ancak hem II. bin hem de Erken Demir Çağı süreci için biyolojik kalıntılar ile desteklemiş herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Genel olarak özetlemek gerekirse Kalkolitik Çağ ile birlikte bölgede hayvancılık verilerine ulaşılmaktadır. Geç Kalkolitik Çağ ile beraber hayvancılık ve hayvan tercihlerinde uzmanlaşmanın ortaya çıktığını gösterir. Bu dönemde tercih edilen hayvan oranlarında küçükbaş hayvan tercihinin büyükbaş hayvanlara oranla önemli derecede arttığını, avcılık faaliyetlerinin ise Erken Kalkolitik Çağ'a göre azalsa da devam ettiğini göstermektedir. Kura – Aras kültürel süreci ile birlikte göçebe/yarı göçebe yaşam ve tarım destekli hayvancılık modeli ortaya çıkmaktadır. Kura- Aras döneminin sonuna doğru MÖ II. binyılda Kurgan Halkları olarak bilinen toplulukların yaşantısında da pastoral unsurlar ve hayvancılık etkin rol oynamaktadır. Geç Tunç / Erken Demir Çağı'nda ise aşiretler halinde yaşayan bölge topluluklarının yaylacı, göçebe ve yarı göçebe geçim ekonomilerine sahip olduğunu söylemek mümkündür. Tüm arkeolojik ve zooarkeolojik veriler göz önünde bulundurulduğunda, tüm bu süreç içerisinde Doğu Anadolu'nun kuzey kısmında Güney Transkafkasya etkisiyle daha hareketli bir hayvancılık modeli

¹⁰¹ Joachim Boessneck ve Angela von den Driesch, "The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-1970: Preliminary Report. Part IX: The Animal Remains" *Journal of Near Eastern Studies*, cilt: 33, sayı: 1, 1974, s. 109.

¹⁰² Boessneck ve Driesch, 1974, s. 109-112.

¹⁰³ Özfirat, 2001.; Adnan Baysal, "Doğu Anadolu Arkeolojisinde Göçebelik ve Yaylacılık Kültürü (M.Ö. II Bin): Veriler Işığında Yeni Düşünceler", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 13, Sayı: 23, 2012/2, 2012, s. 255-268.

görülmekteyken, bölgenin güneyinde Mezopotamya etkili yerleşik unsurların daha yoğun olduğu bir hayvancılık modeli öngörülmektedir.

4.2. URARTU'DA HAYVANCILIK

Doğu Anadolu'nun Demir Çağları öncesinde baskın geçim ekonomisini hayvancılık oluşturmaktadır. Şüphesiz bu zorlu topografya ve coğrafi durum bölgede yaşayan kültürleri hayvana odaklı yaşama zorlamaktaydı. MÖ I. bin yılda bölgede Van Gölü Havzası merkezli egemenlik kuran Urartu Krallığı için de bu durum geçerliydi. Krallığa ait, yazılı metinler, sanatsal ögeler, zooarkeolojik kanıtlar ve dinsel öğelere bakıldığında hayvanların kültür için olan önemi de anlaşılmaktadır. Bu bölümde Urartu Krallığında hayvancılık ve hayvanlar ile ilgili veriler yazılı metinler, dinsel ögeler ve zooarkeolojik kanıtlar bağlamında irdelenecektir.

4.2.1. Yazılı Belgeler

Urartu yazılı belgeleri hayvancılığın ve hayvanın krallık için önemini gösteren en önemli kaynaklardan birisidir. Hem sefer yazıtlarında hem dini yazıtlarda hayvanın önemi öne çıkmaktadır¹⁰⁴. Ekonominin büyük bir kısmının yağma seferlerine dayandığı Urartu Krallığı'nda ham madde, esir gibi ganimetler olsa da hayvanların sayısal yönden üstünlüğü göze çarpmaktadır. Sefer yazıtlarından bildiğimiz kadarıyla babası Minua'nın başarısız kuzey seferlerine son vermek isteyen oğlu Argiştı, bölgeye gerçekleştirdiği seferler sonucunda çok sayıda hayvanı esir olarak almıştır. Öyle ki, Urartu Krallığının özellikle ülkenin kuzeybatısına ve kuzeydoğusuna yer alan kendinden daha zayıf krallıklara karşı düzenlediği askeri seferlerde on binlerce hayvanı tek seferde kendi topraklarına getirdiği övgü ile anlatılmıştır¹⁰⁵ (Şekil 4.2).

¹⁰⁴ A. Haluk Sağlamtemir, *Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2001, 73-74.

¹⁰⁵ Ali Çiftçi *The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom*, Leiden ; Boston 2017, s.99.; Sağlamtemir, 2001, 77.

King	Texts (CTU)	Opponent	Cattle	Sheep & Goats	Horses	Camels	Donkeys & Mules
İşpuini							
	A 3-4 Ro-Vo	Etiuḫi	13,540	20,785	26	–	–
	A 3-9	Mešta, Paršua	X2,000	X5,000	1,120	365	483
Minua							
	A 5-2 A-F	Etiuni	7,616	15,320	1,733	–	–
Argišti I							
	A 8-2 Ro	Irkiuni, Mana, Aššur	2,251	8,205	286	–	–
	A 8-2 Ro	Buštu, Aškaia, Ušini	4,909	19,550	290	101	–
	A 8-2 Vo	Diaueḫi, Qada, Ašqalaši	14,478	73,770	4,426	–	–
	A 8-3 I	Diaueḫi, Šeriazi, Zabaḫae, Eriaḫi, Apuni, Uṭeruḫi	35,015	X1,829	1,104	–	–
	A 8-3 II	Ḫate (Miliṭia)	17,964	10,000	–	–	–
	A 8-3 II	Etiuni, Uluani, Uria, Irki[uni	x	126,000	12,80X	–	–
	A 8-3 II	Etiuni, Siluni, Uburda, Uišuši, Ḫaḫia	x,803	11,626	232	–	–
	A 8-3 III	Aššur, Buštu, Paršua	x,987	...X5	x	–	–
	A 8-3 III	Aššur, Buštu, Tariu, Ḫ[a-x-x-x, Arḫau	6,257	33,203	606	184	–
	A 8-3 IV	Ijani, Mana, Buštu	22,529 11*	36,830	790	–	100
	A 8-3 IV	Mana, Irkiuna	2,251	8,205	286	–	–
	A 8-3 IV	Mana, Buštu	4,909	19,550	290	110	–
	A 8-3 V	Mana	2,411	6,160	170	62	–
	A 8-3 V	Mana, Buštu	8,221	32,538	308	–	–
	A 8-3 V	Mana, Etiuni, Eriaḫi, Išqigulu, Uṭeruḫi,	29,504	60,305	12,00X	–	–
	A 8-3 VI	Urme	x,744	48,825	25	–	–
Sarduri II							
	A 9-1	Riḫiša, [xxx]	5,747	19,062	352	–	–
	A 9-3 I	Mana, Babilu, Baruata	12,300	32,100	2,500	–	–
	A 9-3 I ^a	Etiuni, Liqiu	2,538	8,000	–	–	–
	A 9-3 I	Urme	23,335	58,000	–	–	–
	A 9-3 II	Qulha, Huša, Abilianiḫi	x,090	10,897	65	–	–
	A 9-3 II	Eriaḫi, Abilianiḫi	8,560	25,170	500	–	–
	A 9-3 III	Qulha, Uṭeruḫi	17,300	31,600	1,500	–	–
	A 9-3 IV	Puluadi, Eriaḫi	16,529	37,685	1,613	115	–
	A 9-3 V	Mana, Eriaḫi	6,665	25,735	–	–	–
	A 9-3 VI	Arquqi, Adaḫu, Lipru, Ešumua, Kamniu, Qu'alba, Uḫuni and Teria**	40,353	211,470	3,500	–	–

Şekil 4.2. Urartu krallarının ganimet listesi (Çifçi, 2017, s. 104-105 Tablo

9.; Çifçi, 2014, s. 83 – 84 Tablo 7.

Askeri seferler sonucunda ganimet olarak elde edilen hayvanlar yalnızca krallığa ve tanrılara ait değildi. Sefere katılan askerlerin de ganimet olarak elde edilen hayvanlardan pay aldığı bilinmektedir. Örneğin Minua dönemine tarihlenen ve üç adet taş blok üzerinde yer alan yazıtta;

“...İşpuini oğlu Minua der ki: Tanrı Haldi daha önce hiç kimsenin zapt etmediği Luhiuni kentini, İrekualıların krali kentini, İşpuini oğlu Minua 'ya verdi. Luhiuni kentini ele geçirdim. Luhiuni kentinden haraç aldım. O yılki 50.000, X bin X yüz X on X kadın ve erkek kişinin bir kısmını hizmetli olarak bir kısmını da asker olarak aldım. Bunlarla birlikte 1.733 at, 7.616 sığır ve X5.320 küçükbaş hayvan aldım. Krala düşen pay bu kadardı, fakat savaşçıların, ülkeyi terk ettikleri zaman aldıkları, ayıdır...”¹⁰⁶

İfadeleri geçmektedir.

Urartu'nun askeri seferlerinde en önemli hayvanlardan birisi attır. Hem savaş sırasında hem de savaşa giderken teçhizatlarını at ve benzeri hayvanlar ile sağladılar.

Ayanis Kalesi Batı Depo Odaları'ndan çıkan bir bulla üzerinde ifade edilen *“Hutuni ülkesinden atlar için saman”* ibaresi kraliyete ait atların istikhakını ve kış aylarında beslenmeleri için önlemler alındığını göstermektedir¹⁰⁷.

Urartuların günlük yaşamda giyimden depolamaya kadar birçok hayvansal ürün kullanılmaktadır. Karmir Blur'da ele geçen bir tablet üzerinde bu ürünler sıralanmaktadır:

“Aza boyunun ülkesinde(ki) tanrı 'A Şehri'ne: 26 küçük (?) inek postu, X bin(?) manda (?), 12 yün kumaş, 14 (?) yün (?), 198 küçük (?), X bin (?) 26 yün kumaş, 172 koyun postu, 16 keçi postu.”¹⁰⁸

Kil tablet üzerinde ifade edilen bu sözlerden anlaşıldığı gibi hayvansal ürünlerin krali kentler arasında gönderimi söz konusudur. Hayvanların kraliyet tarafından kullanımı

¹⁰⁶ Payne, Martget R., *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, 2006, 67, No. 5.1.6; CTU: 185-186, A 5-2A, Avcı, Can, *Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2015, 81 dipnot 74.

¹⁰⁷ Sağlamtemir, 2001, 65.

¹⁰⁸ Payne, 2006: 327, 14.2.9; Avcı, 2015, 84; Sağlamtemir, 2001, 79.

yalnızca birincil - da ikincil ürün elde etmek ya da askeri seferlerdeki başarıyı sağlamaları değildir. Krallığın denetiminde gerçekleştirilen tarımsal üretimde de gücünden yararlanılmaktaydı: “*Ardini şehrinden gelen saban öküzünün mühürlenmiş fişi*”¹⁰⁹

metinde ifade edilen sözlerden vasıflı hayvan gruplarının kraliyet tarafından bakımı, üremesi ve yetiştirilmesinin yetkin kişilerce yapıldığı anlaşılmaktadır.

Yazılı belgeler aynı zamanda Urartu Krallığında hayvanların yönetimi ve idaresi hakkında da bilgi içermektedir. Van Kalesi’nin kuzey yamacında bir odanın girişinde anakayaya oyulmuş yazıtta kraliyet ahır olarak yorumlanan “şirşini” ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Şirşini’ye giriş 2.8 metre genişliğinde tek girişten sağlanmaktadır. 20 m uzunluğunda, 2,5 m yüksekliğinde ve 9 m genişliğindeki yapı kapalı bir mekândır¹¹⁰.

“İşpiuni oğlu Minua bu yeri şirşini olarak yaptırdı. Minua der ki...

Minua der ki; Her kim boğaları oradan sürerse, hem kim bir yere kaldırırsa, her kim büyükbaş hayvanları (?) oradan çalarsa, her kim bu yazıtı karşı suç işlerse veya her kim başkasına bunları yaptırırsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba ve tanrı Şivini onu güneş ışığından yoksun etsinler...”¹¹¹

Yazıttan, hayvanların krali bir koruma, yönetim ve denetim altında olduğu anlaşılmaktadır¹¹². Karmir – Blur’da ele geçen bir kil tablette ifade edilen;

“... buyruk gönderdi. Mühürdarlar []’e baş çoban Kulu hakkında söyle:

Yaşantı(n) tanrıyı hoşlandırırsın (?) gerçekten.

*Köle Tata, hanımefendisiyle birlikte bir kız kaçırdı ve gönüllü olarak geri vermez. Şimdi buyruğ(um): ... gönder! Bul! (Ve geri) ver!”*¹¹³

¹⁰⁹ Georgij Aleksandroviç Melikişvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskva, 1960, 370.

¹¹⁰ Çifçi, 2017, 113; Avcı, 2015, 81-82; Ali Çifçi, *Interpretations of the Socio-Economic Structure of the Urartian Kingdom*, Liverpool, 2014, 85.; Atilla Batmaz, “Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları”, *Belleten*, cilt: LXXXVII, sayı: 280, 2013, s. 816.;

¹¹¹ Payne, 2006, 105, 5.4.1

¹¹² Ali Çifçi, “Urartu Krallığında Tarım ve Hayvancılık ile Krallığın Ekonomi Politikası” *Arkeoloji ve Sanat*, cilt: 159. İstanbul, 2018 s. 25.

¹¹³ Payne, 2006, 328 ve 14.2.16.

çivi yazılı kanıtta, bir çobanın kız kaçırma olayında ortaklığı anlatılmaktadır. Burada önemli olan çoban ve baş çoban ifadelerinin ayrı ayrı geçmesidir. Bu yazılı kanıt aynı zamanda çobanlık vasıfları arasında kıdeminde olduğunu göstermektedir. Kulu adındaki baş çobanın doğrudan krallığa bağlı bir kişi olduğunu düşünmek yersiz değildir. İkonografik anlatımlarda da yer bulan çoban, Erebuni'nin büyük salonunda sürünün arkasında elinde yeni doğmuş bir kuzuyla tasvir edilmiştir¹¹⁴ (Şekil 4.3).

Şekil 4.3. Erebuni büyük salon duvar resminde tasvir edilen çoban. (Constantine Hovhannisyan, *The Wall – Paintings of Erebooni*, Yerevan, 1973.

¹¹⁴ Erebuni büyük salonda yer alan çoban tasvirinin dönemi tartışmalıdır. Büyük salonda ele geçen çok sayıda Akhamenid dönemi seramik parçası göz önünde tutularak tasvirin Urartu – Akhamenid geçiş dönemine tarihlendiği düşünülmektedir. Çifçi, 2017, 96: dipnot 282.

4.2.2. Urartu Dininde Hayvan

Urartu yazılı metinlerinin neredeyse tamamına yakınında din olgusuna ve dinin baskın gücüne rastlanmaktadır. Urartu askeri seferlerinden savaş ganimeti olarak elde edilen hayvanların bir kısmı da Urartu tapınaklarında kurban edilmekte ya da bağışlanmaktaydı. Örneğin İşpiuni oğlu Minua dönemine tarihlenen Asurca – Urartuca çift dilli Kelişin yazıtında, kralın Musaşir tapınağını ziyarete giderken beraberinde 1112 sığır, 9120 keçi ve koyun, 12480 büyük keçiyi kurban amaçlı getirdiği bilinmektedir¹¹⁵. Bu kurbanların ne zaman ya da aynı anda mı sunulduğu bilinmese de sürülerin büyüklüğü kurban sunularının önemi hakkında fikir vermektedir. Yazılı belgeler arasında en önemli dini unsur ise Zimzim Dağı eteklerinde doğal bir anakayaya oyulmuş olan Meher Kapısı yazıtı sunmaktadır (**Foto. 4.1**).

Foto. 4.1. Meherkapı yazıtı

4 metre yüksekliğindeki ve 2.7 metre genişliğindeki bu niş, Haldi Kapısı adı da verilen rizalitli bir formda oyulmuştur. Çivi yazılı metnin en önemli özelliği Urartu panteonu hakkında bilgiler içermesidir. 79 tanrı ve tanrıçanın adının ve hangi tanrı ya da tanrıçaya kaç adet hangi cins hayvanın kurban edileceğini belirten yazıt tanrıların

¹¹⁵ CTU I: 141-144, A 3-11

önemine göre sıralanmıştır. Meherkapı yazıtına göre ilk sıradaki ve en önemli tanrı olan Haldi'ye 17 boğa 34 koyun kurban edilmesi ile listenin başladığı yazıtta Haldi'nin soyut ve somut öğelerine de kurban sayıları ayrıca belirtilmektedir¹¹⁶. Söz konusu kurbanların hem Yeşilaliç¹¹⁷ gibi açık hava tapınım alanları önünde hem tanrılara adanmış tapınaklar önünde kesilmesi gerektiği önerilmektedir. Çavuştepe Kalesi'nde İrmuşini'ye adanmış tapınağın ön kısmında bulunan ve kanal sistemine bağlı olan sunak, Karmir Blur 25 nolu odada bulunan sunak ve içerisinde kasaplık izleri bulunan hayvan kemikleri¹¹⁸, Ayanis Kalesi Tapınak Alanı'nda bulunan kanal sistemine bağlı sunak¹¹⁹ kurban kanının akıtılması ya da kurban kanının sunusu ile alakalı olmalıdır. Nitekim Ayanis Kalesi cellasında yazılı olan “...Tanrı Haldi'nin kapısı önünde kurban kesen kişi, karaciğeri ve kalbi Rusa'ya vermelidir.”¹²⁰ sözleri kurbanların kutsal alanların önünde kesilmesi gerektiğinin kanıtı niteliğindedir.

Urartu'da kurban yalnızca doğrudan tanrıya sunulan bir ritüel değildir. Dilkaya ve Karagündüz gibi Urartu mezarlarında ele geçen kaplar içerisinde koyun, keçi ve sığıra ait olduğu düşünülen hayvan kemiklerinin ele geçmesi Urartu'da ölü yemeği ritüelinin varlığına işaret eden önemli kanıtlardır¹²¹. Karagündüz'de her mezarın yanında ocakların bulunmasına dayalı olarak kurban edilen hayvanların burada pişirildiği ve ardından sunulduğu varsayılmaktadır¹²².

4.2.3. Zooarkeolojik Veriler

Çok geniş bir coğrafyada günlük yaşamını, sanatını ve dini seremonilerini hayvanların üzerine odaklamış olan Urartuların yerleşimlerinde hayvanların önemini

¹¹⁶ CTU I: 125-129, A 3-1; Batmaz, 2013, s. 804; Çifçi, 2017, 116-117.; Çifçi, 2014, 86.

¹¹⁷ CTU I: 419-420, A 9-3 I.

¹¹⁸ Richard David Barnett ve W. Watson, “Russian Excavations in Armenia”, *Iraq*, XIV, 1952, s. 144.; Boris Borisovich Piotrovsky, *Urartu*, Geneva, 1969, 155.

¹¹⁹ Batmaz, 2013, s. 818

¹²⁰ Mirjo Salvini, “The Inscription of Ayanis (Rusahinili Eiduru–kai) Cuneiform and Hieroglyphic: Royal Inscriptions on Bronze Artifacts”, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru–kai 1989–1998*, Roma, 2001, 271– 278.

¹²¹ Batmaz, 2013, s. 819.

¹²² Veli Sevin, “The Origins of the Urartians in the Light of the Van/Karagündüz Excavations.” *Anatolian Studies*, vol. 49, 1999, s. 162.

gösteren fiziki kanıtlar göze çarpmaktadır. Ancak Urartu dönemi yerleşmelerinden hayvan kalıntıları çokça ele geçmiş olsa da zooarkeolojik çalışmalar yeterli sayıda değildir. Yine de hayvan kalıntıları Urartuların hayvan tercihleri hakkında fikir vermektedir.

Urartulara ait faunal kalıntıların büyük bir kısmı krali kullanım ya da ritüele dayalı olgular taşımaktadır. Halkın gündelik yaşantısına dair veriler ise sınırlı sayıdadır. Toprakkale, Karmir Blur ve Bastam Kalelerinde ortaya çıkartılan mekânlar buna örnek gösterilebilir. Ermenistan'daki Karmir Blur'da (Arinberd) keşfedilen ve ağır yangın geçirmiş olan Oda 26'da genç sığırlara ve küçük hayvanlara ait faunal kalıntılar ele geçmiştir. Yanmış olan bu kalıntılar kazıcısı tarafından Oda 25'te bir sunu masası üzerinde sunulan kurban kalıntıları olarak yorumlanmıştır¹²³. Benzer bir faunal kalıntı kuzeybatı İran'da yer alan Bastam kalesi'nde kemik odası olarak adlandırılan mekânlardan ele geçmiştir. Mekânlarda ele geçen 500 binden fazla kemiğin yanında 1400 adet krali izler barındıran bullanın ele geçmesi ve kalıntılar arasında hayvanların ayak ve baş kısımlarına ait kemiklerin olmaması şaşırtıcıdır. Zimansky bullalara vurgu yaparak burada etlerin depolanmasının krali bir anlam ya da ritüel taşıdığını savunmuştur¹²⁴. Bastam'da görülen kemikler arasında kafatası ve ayak kemiklerinin olmayışı Toprakkale ve Karmir Blur'da da gözlenmektedir. Karmir Blur ve Bastam'da faunal kalıntıların ele geçtiği bu mekânlarda kemikler çoğunlukla koyun ve keçilere aittir. Bastam'da ele geçen 360.000 kalıntı arasında koyun, evcil ve yabani keçi, sığır, ceylan, geyik, küçük asya yaban eşiği tespit edilen türler arasındadır¹²⁵. Bastam kemiklerinin %12,2'sini koyun, %19,2'sini keçi, %48,3'ünü koyun ve keçi, %11,1'ini geyik, %3,1'ini sığır, %2,2'sini ise köpek kemikleri oluşturmaktadır¹²⁶. Sığır kalıntılarının çok az sayıda olması Bastam gibi

¹²³ Nikolai V. Arutjunjan, *Zemledelie i skotovodstvo v Urartu*, 1964, 185; Barnett ve Watson, 1952, s. 144; Richard David Barnett, "Further Russian Excavations in Armenia (1949–1953)" *Iraq*, 21, 1959, s. 4; Boris Borisovich Piotrovsky, *The Ancient Civilization of Urartu*, London, 1969, 155.; Çifçi, 2017, 106 Sağlamtemir, 2001, 82 – 83.

¹²⁴ Paul Zimansky, "Bones and Bullae: An Enigma from Bastam, Iran", *Archaeology*, 32 (6), 1979, s. 55; Paul Zimansky, "MB2/OB5 Excavations and the Problem of Urartian Bone Rooms", *Bastam II*, Berlin, 1988, 107; Sağlamtemir, 2001, 82 – 83.

¹²⁵ Joachim Boessneck ve Mostefa Kokabi "Tierknochenfunde", *Bastam II*, Berlin, 1988, s. 257. Sağlamtemir, 2001, 82 – 83.

¹²⁶ Boessneck ve Kokabi, 1988, 180.

önemli bir Urartu kalesi için şaşırtıcıdır. Ermenistan'da Karmir Blur'dan sonra kemik analizlerinin yapıldığı diğer bir Urartu yerleşmesi olan Horom'da ise faunal kalıntıların büyük çoğunluğunu koyun, keçi, sığır ve at kalıntıları oluşturuyor olsa da yabani koyun ve keçi, yabani sığır, kurt tilki kalıntıları da ele geçmiştir¹²⁷. Horom'da Urartu dönemi hayvan kalıntılarının %61,2'sini sığır, %23,7'sini koyun ve keçiler, %4,3'ünü at kemikleri oluşturmaktadır¹²⁸. Hayvan Ölümünün %22,2'si 1-2 yaş arasında, %28,9'u 2-3 yaş arasında, %20'si ise 3-5 yaş arasında gerçekleşmiştir¹²⁹. Yine Ermenistan'da yer alan Aramus'ta 2002 kemik kalıntısı incelenme imkânı bulmuştur. Bu kalıntıların %46,7'si (867 kemik) tanımlanabilmiştir. Tanımlanan kemikler % 57,5 sığır, % 7,3 koyun, % 2,1 keçi, %16,3 koyun ve keçi, %15 ise domuzlara aittir. Bu türlerin yanı sıra az sayıda olsa da kuş ve balık türlerine ait kalıntılar da ele geçmiştir¹³⁰. Minua dönemine tarihlenen Yukarı Anzaf Kalesi'nde ise Kuzey Kapı'nın avlusunda 50 kadar sığır, 180 kadar koyun ve keçiye ait hayvan kalıntısı saptanmıştır¹³¹. Kazıcısı tarafından bu kalıntılar ilk keşfedildiğinde hayvanların kaleye yapılan saldırı sırasında kaçarken öldüğü olarak yorumlansa da¹³² daha sonraki yıllarda gerçekleştirilen çalışmalarda bu kalıntıların tüketim artığı olduğu tespit edilmiştir¹³³.

Bu tez çalışmasının sonuçlandırıldığı yıl itibariyle Doğu Anadolu Bölgesinde 3 kale ve 1 höyük olmak üzere 4 Urartu yerleşmesinde kazı çalışmaları devam etmektedir.

¹²⁷ Henriette Obermaier, "Tierknochenfunde aus Horom, Armenien, von der frühen Bronzezeit bis in späturnartäische Zeit", *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 38, 2006, s. 141-195.; Çifçi, 2017, 109, Tablo 10; Çifçi, 2017, 110, Tablo 11.

¹²⁸ Obermaier, 2006, s. 144. Table 1.

¹²⁹ Obermaier, 2006, s. 151. Table 10.

¹³⁰ Hans Christian Küchermann, Nina Manaseryan ve Lilit Mirzoyan, "Animal Bones from Aramus, Armenia, Excavation 2004", *Archaeozoology of the Near East*, 9 (1), Oxford, 2017, s. 115, Table 9.2.

¹³¹ Oktay Belli, "1994 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, XVII/1, Ankara 1996, s. 389.; Oktay Belli, "Van-Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *Colloquium Anatolicum*, II, 2003, s. 1, vd.; Vedat Onar, Oktay Belli, ve Hasan Alpak, "M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Van-Yukarı Anzaf Urartu Kalesi'nde Ortaya Çıkarılan Büyükbaş Hayvan İskeletlerinden Kemik İliği Çıkarılması Bulguları", *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2008, 198; Vedat Onar, Gülsün Pazvant ve Oktay Belli, "Osteometric Examination of Metapodial Bones in Sheep (*Ovis aries* L.) and Goat (*Capra hircus* L.) Unearthed from the Upper Anzaf Castle in Eastern Anatolia", *Revue de Médecine Vétérinaire*, 159/3, 2008, s. 150, vd.; Batmaz, 2013, s. 821.

¹³² Oktay Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, İstanbul, 1998, 25.

¹³³ Onar, Belli ve Alpak, 2008, 198-199; Onar, Pazvant ve Belli, 2008, 151, 156 - 157.

Bu yerleşmeler Erzincan Altıntepe¹³⁴, Çavuştepe¹³⁵, Van Kalesi Höyüğü¹³⁶ Ayanis¹³⁷tir. Araştırmaların hala devam ettiği bu kalelerdeki bilgilerimiz ise kısıtlıdır. Erzincan Altıntepe Kalesi'nde son dönem çalışmaları sırasında hayvan kemiği kalıntılarına ulaşılamamıştır¹³⁸. Çavuştepe kalesinin son dönem çalışmalarında nekropol alanından ele geçen at gömüsü önemli bir bulgu olarak göze çarpar¹³⁹. Çalışmalar sırasında ele geçen başka hayvan kalıntıları olduğu ve hayvan kemikleri üzerinde çalışmaların devam ettiği kazıcısı tarafından belirtilmektedir. At iskeleti ünik olsa da nekropol alanlarında tespit edilen hayvan kalıntılarını Yoncatepe Nekropolü'nde ele geçen köpek gömülerinden bilmekteyiz¹⁴⁰. Ancak 2015 yılında Van Kalesi Höyüğü'nde bir evin tabanında bulunan köpek gömüsü Urartuların insan hayvan ilişkisini aydınlatabilmek adına önemşi bir katkı sunmaktadır¹⁴¹. Tespiti yapılan köpek kalıntısı ve höyükten ele geçen diğer hayvan kalınlarının zooarkeoloji raporu ise şu an için mevcut değildir.

¹³⁴ Mehmet Karaosmanoğlu, “Erzincan Altıntepe Kalesi-Erzincan Altıntepe Fortress”, Urartu, Doğu'da Değişim-Transformation in the East, İstanbul, 2011, 366-373.; Mehmet Karaosmanoğlu ve Mehmet Ali Yılmaz, “Altıntepe 2017 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *Kazı Sonuları Toplantısı*, 40, Ankara, 2019, s. 617 – 633.

¹³⁵ Rafet Çavuşoğlu, Hanifi Biber, Sinan Kılıç ve Hakan Yılmaz “Van Çavuştepe Kalesi ve Urartu Nekropolü 2017 Yılı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 40, Ankara, 2019, s. 275 – 297.

¹³⁶ Armağan Tan, Erkan Konyar, Bülent Genç ve Can Avcı, “Excavations at the Old City, Fortress, and Mound of Van: Work in 2017”, *Anatolia Antiqua*, XXVI, 2018, s. 143-155.

¹³⁷ Mehmet Işıklı, Ayşegül Akın ve Gülşah Öztürk, “Van Ayanis Urartu Kalesi Kazılarında Yeni Dönem”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, cilt: 35, Erzurum 2015, s. 78-92.

¹³⁸ Mehmet Ali Yılmaz ile kişisel görüşme, 01.09.2019.

¹³⁹ Çavuşoğlu vd., 2019, s. 285.

¹⁴⁰ Nezir Y. Toker, Vedat Onar, Oktay Belli, Seyyal Ak, Hasan Alpak, Erkan Konyar, “Preliminary Results of the Analysis of Coprolite Material of a Dog Unearthed from the Van-Yoncatepe Necropolis in Eastern Anatolia”, *Turkish Journal of Veterinary and Animal Sciences*, cilt: 29, sayı: 3, 2005, s. 759-765.

¹⁴¹ Sıtkı Yıldız, *Van'da 3 bin yıllık köpek iskeleti bulundu*, Erişim (6 Ağustos 2019), <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/vanda-3-bin-yillik-kopek-iskeleti-bulundu/322331>

BEŞİNCİ BÖLÜM

AYANİS KALESİ VE ZOOARKEOLOJİK VERİLER

5.1. AYANİS KALESİ'NDE ZOOARKEOLOJİK VERİLER

Ayanis Kalesi Van'ın 38 km kuzeyinde, Van Gölü'nün kıyısında yer almaktadır. 1989 yılında kazıda ilk çalışmalar emekli Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu tarafından başlatılmıştır. 2013 yılından bu yana kazı çalışmaları Prof. Dr. Mehmet Işıklı başkanlığında yürütülmektedir. 30 yıldır devam eden çalışmalar ile beraber Ayanis'in %10'luk bir kısmı açığa çıkartılabilmiş olsa da yapılan araştırmalar Urartu arkeolojine önemli katkılarda bulunmuştur. Çalışmalar sırasında Dışkent, Tapınak Alanı (Haldi Tapınağı ve Podyumlu Saon), Evsel Mekânlar, Doğu Payeli Salon ve Doğu Depo Odaları, Batı Depo Odaları, Güney Sur Duvarları, Anıtsal Kapı ve Doğu Sur Duvarları açığa çıkartılmıştır. (Lev. 9).

Ayanis Kalesi'nde gerçekleştirilen zooarkeoloji çalışmalarını çalışma yöntemlerinin ve zooarkeoloji raporlarının farklılıkları nedeniyle iki ayrı çalışma olarak değerlendirmek gerekmektedir. Söz konusu zooarkeoloji çalışmalarından ilki Van – Ayanis Etnoarkeoloji Projesi kapsamında kaleden elde edilen kemiklerin Stony Brook Üniversitesi Zooarkeoloji Laboratubavari'nde incelenmesi ile ortaya çıkmıştır. Diğer zooarkeoloji çalışması ise 2014 ve 2015 yıllarında Ayanis Kalesi Kuzey Yamaç Alanından (XV Nolu Alan) ele geçen hayvan kemikleri üzerine Mardin Artuklu Üniversitesi Antropoloji Bölümü Öğretim Görevlisi Dr. Abu Bakar Siddiq ile birlikte gerçekleştirdiğimiz çalışmaları kapsamaktadır¹⁴². Kuzey Yamaç Alanından ele geçen hayvan kalıntıları üzerinde gerçekleştirdiğimiz analizlerin hala devam etmesi nedeniyle bir ön rapor niteliğinde olduğunu belirtmekte fayda vardır.

5.1.1. Van Ayanis Etnoarkeoloji Projesi Zooarkeoloji Raporu

Van Ayanis Etnoarkeoloji Projesi 2005 – 2009 yılları arasında Ayanis Kalesi'nin 500 metre yakınındaki Ağartı köyünde yürütülmüştür. Proje kapsamında köy mimarisi, hayvancılık, tarım, yeme içme gelenekleri, üretim ve tüketim ve sosyal organizasyon ele

¹⁴² Abu Bakar Siddiq ve Vedat Sezer, “Ayanis Kalesi Hayvan Kalıntıları”, 30. Yılında Ayanis Kalesi Kazıları (yayında).; Vedat Sezer, “İnterdisipliner Bir Çalışma “Zooarkeoloji”: Ayanis Örneği”, [Bildiri], Genç Araştırmacılar Sempozyumu 1, (Nisan 2017), Atatürk Üniversitesi.

alınmıştır. Proje sırasında Ayanis Kalesi'nden ele geçen hayvan kalıntıları, hayvancılık verileri ile karşılaştırmak amacıyla Stony Brook Üniversitesi Zooarkeoloji Laboratuvarı'na götürülerek incelenmiştir.

Van – Ayanis Etnoarkeoloji Projesi kapsamında 1687 kemik incelenmiş ve bu kemiklerin 744 tanesi (%45) sınıf, cins ve türlerine göre kategorilendirilmiştir. Kategorilendirilemeyen hayvanların ise Büyük, Orta ve Küçük Boy olmak üzere sınıflandırılması yapılmıştır. Tanımlanamayan 945 kemik ise (%55) analize dâhil edilmemiştir.

Tanımlanabilen kemikler arasında (NISP: Number of Identified Specimens / Tanımlanan Örnek Sayısı: 257) en yüksek oranı %10 (NISP: 167) ile koyun/keçi (*Ovicapra*) oluşturmaktadır. Sığırlar (*Bos Taurus*) ise %4 (NISP: 66) oranındadır. Sınıflandırılabilen türler arasında bulunan domuz (*Sus Domestica*), At/Eşek/Katır (*Equus sp.*), köpek (*Canis Familiaris*), köpekgiller (*Canidae*), tavşangiller (*Leporidae*) ise toplam oranın yalnızca %1,5'ünü (NISP:24) oluşturmaktadır (**Tablo 5.1**).

	NISP (n)	NISP (%)	Ağırlık (g)	Ağırlık (%)
Koyun/Keçi (<i>Caprine</i>)	167	9.9	1167.8	12.4
Sığır (<i>Bos Taurus</i>)	66	3.9	3362.2	35.7
Köpek (<i>Canis Familiaris</i>)	3	0.2	10.8	0.1
Tavşangiller (<i>Leporidae</i>)	1	0.06	3.6	0.04
At/Eşek/Katır (<i>Equus sp.</i>)	2	0.1	113.4	1.2
Köpek Türleri (<i>Canidae</i>)	15	0.9	113.3	1.2
Domuz (<i>Sus</i>)	3	0.2	40.6	0.4
Büyük Boy Memeli	218	12.9	2712.5	28.8
Orta Boy Memeli	261	15.4	768.7	8.2
Küçük Boy Memeli	6	0.35	5.3	0.05
Tanımlanamayan	945	56	1106.6	11.8
Toplam	1687	99.9	9,404.8	99.9

Tablo 5.1. Ayanis faunasının NISP ve ağırlık değerleri.

Tanımlanabilen 66 sığır kemiğinin 12 tanesinin taş tayini yapılabilmektedir. 12 kemiğin 10 tanesi genç-erişkin, 2 tanesi ile buzağı kemiği ile temsil edilmektedir. Koyun/Keçi kemiklerinde ise yaş tayini yapılabilen 45 kemik bulunmaktadır. 45 kemik

kalıntısının 3 tanesi yeni doğmuş-yavru, 15 tanesi yavru-genç, 27 tanesi ise genç-erişkin hayvanlara aittir.

Söz konusu kemik kalıntıları kalenin sitadeli içerisinde bulunan Batı Depo Odaları (7 Nolu Alan), Doğu Payeli Salon (9 Nolu Alan), Evsel Mekânlar (11 Nolu Alan) ve Dışkent çalışmalarından ele geçmiştir (**Tablo 5.2**).

	7 No'lu Alan	9 No'lu Alan	11 No'lu Alan	Dışkent
<i>Ovis</i> (Koyun)	10	2	8	
<i>Capra</i> (Keçi)	2	1	7	
<i>Caprine</i> (Koyun/Keçi)	58	15	47	17
<i>Bos</i> (Sığır)	37	3	17	8
<i>Canis</i> (Köpek)	1		2	
Equidae (At)			2	
Leporidae (Tavşangiller)	1			
Canidae (Köpekçiller)	15			
<i>Sus</i> (Domuz)	1	1	1	
BB	66	28	83	41
OB	94	28	99	39
KB	3	1	1	1
Tanımlanamayan	125	39	380	400
Toplam	414	118	647	506

Tablo 5.2. Alanlara Göre Türlerin Dağılımı (NISP)

Van Ayanis Etno Arkeoloji Projesi kapsamında incelenen hayvan kemiklerine genel olarak bakmak gerekirse tüketim hayvanlarını genellikle büyükbaş ve küçükbaş hayvanların oluşturduğu söylenebilir. Tüketilen hayvanların büyük çoğunluğu genç – erişkin olarak değerlendirilirken kuzu ya da buzağı boyutundaki hayvanların az miktarda tüketildiğini söylemek mümkündür. Kemiklerin mekân dağılımında genel olarak veriler yetersizdir ancak 7 ve 11 No'lu mekânlardan ele geçen kemiklerin sayısı kalenin genel durumunu yansıtır olmalıdır.

5.1.2. Kuzey Yamaç Alanı'ndan Ele Geçen Kemiklerin Zooarkeolojisi

Ayanis Kalesi'nin doğu ve güney sur sistemi daha önceki yıllarda gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında açığa çıkartılmıştı. Ancak kalenin kuzey sur sistemi hakkında bir çalışma gerçekleştirilmemişti. Bu amaca yönelik olarak 2014 yılında kalenin kuzey yamacında 5x5 metre ölçülerinde 4 açma kuzey güney yönlü çalışılmaya başlandı. Çalışmalar sırasında Kuzey Sur duvarlarına ait olan kireçtaşı blokları tespit edilirken bu blokların güneyinde, yamacın eğimine doğru yoğun bir kültür tabakasına rastlanıldı. Kültür tabakası içerisinde çok sayıda metal obje (kanca, fibula vb), krali Urartu seramiği olarak adlandırılan kırmızı perdahlı seramik parçaları ve mühür ele geçmişti. Bu çalışmanın zooarkeolojik verilerini oluşturan binlerce kemik ve kemik parçası da bu buluntular arasında yer almaktadır. 45 cm'lik bir kültür depozitinden ele geçen kemikler yamaç eğimi boyunca güneye doğru devam etmektedir¹⁴³. Önemli bir bulgu olarak bu alandan ele geçen mühür baskıları (bullalar) bize Toprakkale, Karmir Blur ve Bastam kalelerinde varlığı saptanan kemik odalarını düşündürmüştü. Ancak ilerleyen yıllarda ele geçen malzemenin işlevi sona ermiş materyaller olduğunu da göz önünde bulundurarak bu alanın bir çöplük olabileceği düşüncesi üzerinde durduk. Bu çalışmada değerlendirilen hayvan kemikleri de kalede günlük yaşamda ya da dini ritüel ve ziyafet seromonisinde tüketilen hayvanlara ait kemikler olarak değerlendirilmektedir.

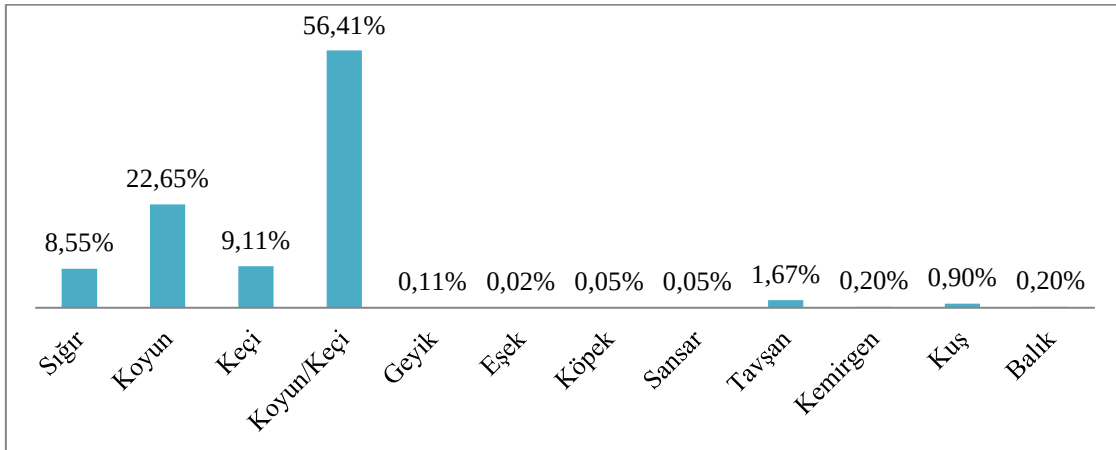
Ayanis Kalesi'nin kuzey sur duvarlarını açığa çıkartmak ve sur mimarisini anlamaya yönelik oluşturulan XV Nolu alanda 2014 yılında 45 cm'lik kültürel depozitten 8000 kemik parçası ele geçmiştir. Yine 2015 yılında devam eden çalışmalarda benzer sayıda kemik parçası ele geçmiş olsa da açma kesitinde kültürel depozitin devam etmesinden dolayı çok daha fazlasının toprak altında muhafaza edildiği gözlenmektedir. 2014 – 2015 yıllarında Kuzey Yamaç Alanında gerçekleştirilen kazı çalışması sonucunda ele geçen kemikler ise 2016 yılı kazı sezonunda incelenmeye başlanmıştır ve çalışmaların hala devam ettiğini tekrar belirtmek gerekir **(Foto. 5.1)**.

¹⁴³ Mehmet Işıklı ve Mehmet Ali Özdemir, “2014 Yılı Ayanis Kalesi Koruma, Onarım ve Kazı Çalışmaları”, 37. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2, Ankara, 2015, s. 279 – 280.; Mehmet Işıklı, Gülşah Öztürk ve Umut Parlı, “Van Ayanis Kalesi 2015 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, 38. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2, Ankara, 2016, s. 590 – 591.

Foto. 5.1. Kuzey Yamaç Açması'nın kesitinden görünüm

XV nolu alandan ele geçen hayvan kalıntılarında şimdiye kadar 8331 kemik üzerinde inceleme yapılmıştır. Kemiklerin 855 âdeti omurga kemiği (vertebrae), 3122 örnek ise toynaklı türlerin kaburga kemikleri (costae) olarak belirlenmiştir. Kaburga ve omurga kemikleri birbirine çok benzeyen kemikler olması nedeniyle hangi kaçıncı kaburga ve kaçıncı omurga kemiği olduğunun ayırımını yapmak zordur. Bu nedenle söz konusu kemikler analizlerde potansiyel barındırmadığı için geriye kalan 4354 kemik zooarkeolojik analizlerimize dâhil edilmiştir. Yapılan tür ayırımı sonucunda en az 5 tür toynaklı memeli, iki tür etobur memeli, iki tür kemirgen, tavşan türleri, 13 kuş türü ve 3 balık türü tespit edilmiştir (**Grafik 5.1**).

Grafik 5.1. Ayanis Kalesinde tanımlanmış hayvanların oranı

Koyun – Keçi (*Ovicapra*): Tespit edilen hayvan kalıntılarının %88,11'ini koyun (*Ovis Aries*) ve keçi türleri oluşturmaktadır. Şimdiye kadar belirlenen koyun kalıntısının oranı %22,65, keçi (*Capra Hircus*) kalıntısının oranı ise %9,11'dir. Diğer yandan koyun ya da keçi ayrımı yapılamayan ancak bu her iki türden birisine ait olduğu tespit edilen kemiklerin oranı ise %56,41'dir. Küçük ruminantlara ait tüm kemik parçaları çalışmalar sırasında tespit edilebilmiştir. Ancak analizlere dâhil edilmemesine rağmen kalça kemiği, omurga kemikleri ve kaburgaların çok sayıda ele geçmesi dikkate değerdir. Özellikle kaburga ve omurga kemikleri üzerinde kasaplık izleri sıkça gözlenmektedir. Humerus, tibia ve femur gibi uzun kemikler sıkça parçalanmış halde ele geçmektedir. Scapula kemiklerinin ise çoğu tam halde ele geçmekte ve pek azının üzerinde kasaplık ve sıyırma izleri gözlenmektedir. Koyun ve keçilerin kafataslarının orta kesiminde tespit edilen kasaplık izleri balta ya da ağır metalden yapılmış kesiciler ile kesim işlemlerinin yapıldığını göstermektedir (**Foto. 5.2**).

Foto. 5.2. Kuzey Yamaç Alanından ele geçen kesilmiş kafatası.

Kuzu ya da daha genç koyun-keçilerin kalıntıları arasında scapula ve humerus, femur, tibia gibi uzun kemiklerin varlığı diğer kemiklere oranla çok daha fazladır. Kuzu ya da daha genç koyun-keçilerin kalıntıları ise önemli sayıdadır. Koyun-keçilere ait dil ve burun kemiklerinin çok sayıda ve tam formda ele geçmesi bölgede koyun ve keçilere ait kafa etlerinin yoğun olarak tüketildiğini göstermektedir (**Foto 5.3 ve Foto 5.4**).

Foto. 5.3. Kuzey yamaç alanından ele geçen dil kemikleri.

Foto. 2.4. Kuzey yamaç alanından ele geçen burun kemikleri.

Sığırlar (*Bos Taurus*): Sığır kalıntıları koyun ve keçilerin ardından yoğunluk açısından en sık rastlanılan kemiklerdir. Tespit edilen kemik kalıntılarının 1195 âdetini (%8.55) sığır kemikleri oluşturmaktadır. Ancak 102 kemiğin omurga kemiği (Vertebrae) ve 819 kemiğin kaburga kemiği (Costae) olması nedeniyle yalnızca geriye kalan 274 adet kemik analizlere dâhil edildi. Analizlere dâhil edilen kemiklerden yalnızca 2 kemiğin çok genç bireylere ait olduğu, 17 kemik kalıntısının henüz kaynaşmadığı gözlenmektedir. Bu durum Ayanis kalesinin sığır tercihlerinde yetişkin sığırların etinden yararlanıldığını ya da yetişkin sığırların kesildiğini göstermektedir. Tanımlanan kemiklerin %23'ünde kesik izleri, %7'sinde ise yanık izleri tespit edilmiştir. Koyun – keçi kemiklerinde olduğu gibi patolojik izler sığır kemiklerinde de önemli derecede (%4, 74) rastlanmaktadır (**Foto. 5.5**). Patolojik izlerin genellikle tırnak kemiklerinde bulunması, sığırların besin ihtiyacının kapalı bir alandan ziyade mera alanlarında karşılandığını göstermektedir. Sığırlara tam formda kafatası parçası ele geçmemiştir. Yalnızca iki alt çene kemiği parçası (Mandibulae) ve üç adet küçük ve kırık formlarda kafatası parçası ele geçmiştir. Kafatasına ait bu verilerin azlığı sığırların kaleden farklı bir alanda kesildiğini, etinin ve/veya vücut kısımlarının kesim işleminden sonra getirildiğini göstermektedir.

Foto. 5.5. Koyun/keçi ve sığır kemikleri üzerindeki patolojik izler.

Eşek (*Equus africanus asinus*): Atgiller'den (*Equidae*) yalnızca bir eşeğe ait Radius ya da önkol kemiğinin distal yarısı tanımlanabilmiştir. Söz konusu kemiğin üzerinde herhangi bir kasaplık izine rastlanılmamıştır. Kalede herhangi bir at (*Equus caballus*) kemiğine rastlanılmaması ise şaşırtıcıdır.

Kızılgeyik (*Cervus elapus*): İki tibia, bir Radius ve bir adet boynuz olmak üzere 4 kemik parçası ile temsil edilmektedir. Boynuz, bumerang tipi kemik bir alet olarak kullanılmıştır (**Foto. 5.6**). Diğer kemikler üzerinde ise herhangi bir kültürel ize rastlanılmamıştır.

Foto. 5.6. Kuzey Yamaç alanından ele geçen Kızıl Geyik Kemikleri. a: tibia, b: boynuz, kemik alet.

Köpek ve diğer etçiller (*Canis familiaris and carnivore*): Yetişkin bir bireye ait bir adet tibia kemiği ve atlas köpek kalıntılarını temsil eden parçalardır. Etobur hayvanlara ait diğer bir kalıntı ise sansar ya da çam sansarına ait birer adet mandibulae ve ulna kemikleridir. Etobur kemiklerinin yalnızca bu iki tür ile temsil edilmesi şaşırtıcıdır.

Tavşan (*Lepus*): Tavşan kalıntıları toplam kemiklerin %1,5'undan fazlasını oluşturmaktadır. Tespit edilen kemikler arasında humerus, radius, tibia, costae, vertebrae kemiklerinin yanı sıra alt çene kemikleri de yer almaktadır.

Kuşlar (*Aves*): Faunal topluluktaki oranı %1'den daha az olsa da çeşitlilik bakımından en fazla oranı 13 tür ile kuşlar göstermektedir (**Foto. 5.7**). Sessiz kuğu (*Cygnus olor*), Yaban kazı (*Anser anser*), Evcil kaz (*Anser a. domesticus*), Yeşilbaş ördek (*Anas platyrhynchos*), Çamurcun (*Anas crecca*), Bayağı turna (*Grus grus*), Martı (*Larus sp.*), Erguvani balıkçıl (Mor balıkçıl) (*Ardea purpurea*), Karabatak (*Phalacrocorax carbo*), Çil

keklik (*Perdix perdix*), Kınalı keklik (*Alectoris chukar*), Kartal/Şahin (*Accipitriformes* sp.) ve Alaca baykuş (*Strix aluco*) söz konusu kuş türlerini oluşturmaktadır.

Foto. 5.7. Kuzey yamaç alanından ele geçen kuş kemiklerine örnekler. a: Kınalı keklik (*Alectoris chukar*), b: Bayağı turna (*Grus grus*), c: Karabatak (*Phalacrocorax carbo*), d: Yeşilbaş ördek (*Anas platyrhynchos*), e: Alaca baykuş (*Strix aluco*), f: Evcil kaz (*Anser a. domesticus*), g: Yaban kazı (*Anser anser*).

Tüm bu veriler göz önünde alındığında Ayanis Kalesi'nde kemiklerin bulunduğu Kuzey Yamaç Alanının ve hayvan kalıntılarının genel bir değerlendirmesini yapmak gerekmektedir. Bu noktada öncelikle kemiklerin ele geçtiği Kuzey Yamaç Alanının, sitadel alanı içerisinde yaşamsal faaliyetlerin yürütüldüğü bilinen evsel mekânların hemen kuzeyinde ve sur temelleri dışında olduğunu belirtmek gereklidir. Kemiklerin bulunduğu kazı sahasından çok sayıda yazılı ve mühür baskılı bulla, çanak-çömlek parçaları, metal nesneler, et kancaları gibi buluntuların ele geçtiğini belirtmek gerekir. Ancak tüm bu buluntular ya mühür baskısı gibi kullanım sonrası işlevini yitirmiş ya da diğer eserler gibi tahribata uğramış; tam formda olmayan eserlerdir. Tüm bu veriler göz

önünde bulundurularak söz konusu kazı sahasını sitadel alanının çöplüğü olarak nitelendirmek doğru olacaktır. Yine alanda ele geçen hayvan kalıntıları sitadel içerisinde gerçekleşen tüketim artığı ve / veya ritüel sonrası verilen ziyafetten arta kalan kalıntılar olmalıdır.

Görünen odur ki Ayanis Kalesi sakinlerinin et tercihi arasında büyük oranda koyun ve keçi eti yer almaktadır. Koyun ve keçinin yanı sıra tüketilen sığırların oranı azımsanmayacak kadar fazladır. Ancak Urartu ritüellerinin bir gereği olarak tanrı Haldi'ye 17 boğa ve 34 koyun kurban edilmesini belirten Meherkapı yazıtı göz önünde bulundurulursa koyun/keçi – sığır oranında beklenen oran kaleden ele geçen kemiklerin koyun/keçi – sığır oranı ile büyük farklılık göstermektedir. Bu nedenle hayvan kalıntılarının büyük bir kısmını tüketim artığı olarak değerlendirmek gerekmektedir. Yine çok sayıda yabani türün ve özellikle kuşların bulunması avcılığın göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Tüm bu işlemler sırasında yürütülen kasaplık faaliyetlerinin ise uzman kişilerce gerçekleştirildiği açıkça gözlenmektedir.

ALTINCI BÖLÜM

AYANIS KALESİ'NİN CİVARINDA HAYVANCILIK: ETNOARKEOLOJİK ÇALIŞMA

Bu tez çalışmasının konusu olan etnoarkeolojik çalışma Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Biriminin desteği ile yapılmıştır (Proje Kodu: SYL-2018-6735). Proje kapsamında Ayanis Kalesi'nin civarında bulunan Ağartı, Özyurt, Dağönü, Mollakasım, Alaköy ve Atmaca mahallelerinde incelemelerde bulunulmuştur. Proje ekibi 2 kişiden oluşmaktadır. Proje yürütücüsü olan Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Öğretim üyesi ve Ayanis Kalesi Kazıları başkanı Prof. Dr. Mehmet Işıklı'dır. Projenin araştırmacısı Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi'nde yüksek lisans öğrencisi olan bu tezin yazarı Vedat Sezer'dir.

Projenin ortaya çıkmasında Ayanis Kalesi Kuzey Yamacı'ndan ele geçen çok sayıda hayvan kemiği üzerine yürüttüğümüz tartışmaların etkisi büyüktür. Kemikler her ne kadar hayvanlar ve hayvancılık hakkında bilgi sunsa da kale ve çevresinde yaşayan toplulukların hayvancılık faaliyetlerini nasıl gerçekleştirdiğine dair bilgilerimizin bazı noktalarda sınırlı kalacağı açıktır. Bu boşluğu doldurmak amacıyla günümüz hayvancılık verilerini belgelemek ve zooarkeolojik veriler ile karşılaştırmak bu projenin ve tez çalışmasının temel unsuru olmuştur.

Projeye başlanmadan ön saha çalışmasının yapılmasının elzem olduğu açıktır. Nitekim proje yürütücüsünün 1989 yılında kazılar ilk başladığında ekipte öğrenci olarak yer alması ve benim 5 yıldır kazı çalışmalarında görev almam sebebiyle kalenin civarındaki yerleşmeler ve bu yerleşmelerdeki günümüz hayvancılığı hakkında yeterli bilgi ve donanımına sahip olmaktayız.

Proje çalışması sırasında araç, fotoğraf makinası, ses kayıt cihazı ve GPS cihazı kullanılmıştır. Urartu döneminde kalede yaşamış olan kişilerin hayvancılık ve tarım faaliyetlerini gerçekleştirmek üzere günlük gidiş – dönüş yürüme mesafesinde bulunan kalenin 5 km'lik çevresi proje sahası olarak seçilmiştir. Bu yerleşimler Ağartı, Özyurt, Dağönü, Mollakasım, Alaköy ve Atmaca yerleşmeleridir (**Harita 6.1**).

Harita 6.1. Proje çalışma sahasını ve yerleşimleri gösterir harita.

Çalışma sahasının belirlenmesinden sonra projenin veri grubunu oluşturacak katılımcılara ulaşılmaya çalışılmış ve saha araştırması sırasında katkı sağlayacak kişi, grup ve ailelerin izinleri alınmıştır. Saha çalışmasında belirlenen kişilerle bilimsel anket ve mülakat yapılacağının bilgisi verilmiş, ses kaydı ve fotoğraflama için izin alınmış, bilimsel etik çerçevesinde kimliklerinin gizliliği konusunda teminat verilmiştir. Tüm bu aşamalar ses kaydı altına alınarak belgelenmiştir. Sözlü belleğe başvururken daha çalışması öncesinde belirlenen anket soruları kişi, grup ya da ailelere yöneltilmiş ardından kişi, grup ya da ailelere ait olan ahır ve ağıllarda incelemeler ve belgelemeler yapılmıştır. Sözlü mülakatın sona ermesi ile beraber kimi katılımcının isteği doğrultusunda mülakat sırasında adı geçen yer ve araziler gezilmiş ve tüm gezi ve incelemeler fotoğraf ve ses

kaydı alma yöntemiyle belgelenmiştir. Araştırmacı, katılımcılardan ayrı olarak araştırma sahasında kalan hayvan yatak yerlerinin tespiti, arazi kullanımının tespiti, su kaynaklarının tespiti gibi nedenlerden dolayı çalışma sahasının tamamında yürüyüş yaparak inceleme ve belgelemerde bulunmuştur. Bu süreç içerisinde Ağartı ve Alaköy mahallelerindeki çobanlar ile 1 gün geçirerek tüm bu sürece katılımcı gözlemci olarak tanık olmuştur.

Çalışma sırasında destekte bulunan tüm katılımcılara (birey, aile ve grup) ve araştırmanın yapıldığı Ağartı, Özyurt, Dağönü, Mollakasım, Alaköy ve Atmaca mahallesi sakinlerine teşekkür borçlu olduğumuzu tekrar belirtmek isteriz.

6.1. AĞARTI MAHALLESİ

Ağartı mahallesi Van ilinin Tuşba ilçesine bağlı, Ayanis Kalesi'nin 500 metre yakınındaki modern bir köy yerleşmesidir. 2018 nüfus sayımına göre köyde 151 erkek, 147 kadın, toplam 298 kişi yaşamaktadır.

Ağartı mahallesinde hayvanlar otlak alanlarına Mart ayı, en geç ise Nisan ayının 10'u gibi çıkmaktadır. Kasım-Aralık ayı gibi ahıra alınarak mera zamanı gelene kadar ahırda ve ağılda bakılmaktadır (**Foto. 6.1**).

Foto. 6.1. Ağartı mahallesinde ağıl (sol) ve ahır (sağ).

Köyde beslenen hayvanların tamamına yakını küçükbaş hayvandır. Küçükbaş hayvanların tercih edilmesinde ekonomik olması, kazancının büyükbaşla göre fazla olması, küçükbaş hayvan çobanlığının daha kolay olması etkili olmaktadır. Küçükbaş hayvanlarda ise uysal olması ve canlı değerinin fazla olması nedeniyle ağırlıklı olarak koyun tercih edilmektedir. Keçiler, huysuz olmalarına rağmen süt veriminin koyunlara nazaran daha fazla olması nedeniyle tercih edilmektedir. Ağartı aşağı mahallesinde bir küçükbaş sürüsünün 10'da 1 ile 10'da 3 oranını keçiler oluştururken, yukarı mahallede bu oranın 5'te 1 ile 5'te 3 arasında olduğu gözlenmiştir. Aşağı mahallede yaşayan insanlar keçileri tercih etmemesinin sebebi olarak huysuzluğunu göstermektedirler. Her küçükbaş sürüsünün %3 - %5 arasındaki cinsiyet dilimini erkek hayvanlar oluştururken geri kalanı koyun ve kuzudur. Kısır olan dişilerin yavru lamaması ile birlikte bir sürüdeki yavru lama oranı %80'dir. Hayvanlar sarılık, göze perde inme, dabak gibi hastalıklardan yıl içerisinde %2 ile %15 oranında salgına göre ölmektedir¹⁴⁴. Doğumu takip eden ve kuzu dönemi olarak isimlendirilen 1 yıl içerisinde ise %10 oranında ölüm olmaktadır. Küçükbaş hayvanlardan elde edilen peynir, çökelek, yoğurt gibi süt ürünleri hanelerin kendi ihtiyaçları için kullanılmakta ve çok çok az bir kısmı ise ticari ürün olarak satılmaktadır. Köylüler kimi zaman zarar edip, çoğu zaman kâra geçemeseler de kendi hayvanlarının ürünlerine alışık oldukları için hayvancılığa devam ettiklerini belirtmektedirler¹⁴⁵.

Büyükbaş hayvanların tercih edilmeme sebepleri ise köy civarındaki otlak alanların az olması nedeniyle hayvanların yiyecek ihtiyaçlarının çok büyük bir kısmının dışarıdan sağlanması ve yılın büyük bir kısmı içeride kalması nedeniyle masrafının iyice katlanması gösterilmektedir. Bunun yanında büyükbaş hayvanlarda felç yaygın olarak görülmektedir. Hayvanların felç geçirme nedeni olarak büyükbaş besleyen kişilerce zaman zaman getirilen veteriner tarafından naylon, poşet, kaplumbağa kabuğu, kemik gibi yabancı maddeleri yemesinden dolayı hayvanın bağırsak düğümlenmesi yaşadığını ve öldüğünü belirtmişlerdir¹⁴⁶. Köylüler ise arazilerinin verimsiz olması nedeniyle hayvanların yeterli de beslenememesinin de etkisi olduğunu belirtmektedirler. Bu gibi

¹⁴⁴ Katılımcı 3.

¹⁴⁵ Katılımcı 1.

¹⁴⁶ Katılımcı 4.

özme ulaşmayan büyükbaş hastalıkları nedeniyle daha önceleri köyde zaman zaman büyükbaş hayvan besleyenler olsa da artık herkesin büyükbaş hayvan edinmekten korktuğu belirtilmiştir. Bir büyükbaş hayvanın ölümü hayvanı besleyen hanelere ekonomik olarak çok büyük külfetler getirmektedir. Bu nedenlerden ötürü köyde şu an 8 adet büyükbaş bulunmaktadır. Beslenen bykbaşlar ise simental ırkı olup yılın herhangi bir zamanı ahırdan dışarı çıkmamakta yalnızca sütü için ahırda bakılmakta ve yavruları satılmaktadır¹⁴⁷ (**Foto. 6.2**).

Foto. 6.2. Ağartı mahallesinde beslenen simental ırkı büyükbaş hayvanlar.

Köyde az sayıda beslenen simental ırkı inekten günlük 14 litre süt elde edilmektedir. Küçükbaş hayvanlardan koyunun Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül aylarında günde 2 kere sağılmaktadır ve günde 0.5 LT süt vermektedir. Eylül ayından itibaren koyunlar süt vermeyi kesmektedir. Keçiler ise Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül aylarında günde 2 kere sağılmakta ve günde 1 LT süt vermektedir. Ekim ayında günde 1 kere sağılmakta ve günlük 1 litre vermekte; Kasım ayında ise 2 günde bir

¹⁴⁷ Katılımcı 5.

kere sağılmakta ve iki günün sağımında 0,5 - 0,7 LT süt vermektedir. Kasım ayından sonra ise keçiler süt vermeyi kesmektedir.

Küçükbaş hayvanlar meraya çıktıkları Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında öğleden sonra 15:00 – 16:00 arasında sağılarak gece konaklamaları için dağa çıkartılıyor. Hayvanlar gece konakladıktan sonra öğleden önce 9:00 – 10:00 aralığında sağılarak akşam tekrar dağda yatırılmak üzere dinlendiriliyor. Ekim ve Kasım aylarında ise sabah 6:00 – 6:30 gibi otlamaya çıkartılarak akşam 19:30 – 20:30 aralığında ahıra getirilip, sağımı yapılıyor. Ağartı köylüleri hayvanlarını köyün kuzeyinde bulunan tepelik alanda otlatmaktadır. Bu tepe üzerinde Gerdemeşe (**Foto. 6.3**) ve Çarşuli (**Foto. 6.4**) adı verilen yatak yerlerinde hayvanlarını yatırmaktadırlar. Su sıkıntısı olduğu için hayvanların yatak yeri olarak yalnızca bu iki suyun bulunduğu alan kullanılmakta, çoban tercihinine göre otlak alanın herhangi bir yerinde hayvan yatırılmamaktadır¹⁴⁸.

Foto. 6.3. Gerdemeşe hayvan yatırma yeri.

¹⁴⁸ Katılımcı 2.

Foto. 6.4. Çarşuli hayvan yatırma alanı

Çobanlar, hayvan sahipleri tarafından dikkat edilerek seçilmektedir. Genellikle köyde yaşayan ve hayvan besleyen kişilerce yapılması tercih edilmektedir. Bunun en başlıca sebepleri arasında dışarıdan gelen bir çobanın köy civarındaki otlak alanları tanımaması sonucunda hayvanların otlak alanlardan aç gelip aç gitmesi, otlatıldığı alanın tozlu ve topraklı olup olmamasına dikkat etmediği için hayvanın hem besisi hem de süt kalitesinin düşmesi gösterilmektedir. Köyde hem kuzu ve oğlaklar hem de yetişkin küçükbaş hayvanlar için iki ayrı çoban tutulmaktadır. Kuzu çobanının anlaşması Mayıs, Haziran, Temmuz ve Ağustos ayı için yapılmaktadır. Koyunlar için tutulan çoban Mayıs, Haziran, Temmuz Ağustos Eylül ve Ekim ayları için tutulmaktadır. Ekim ayının 29’unda yetişkin çobanın ücret anlaşması sona ermektedir. 29 Ekimden sonra yeni bir çoban anlaşması yapılmaktadır. Bu süreç için eski çoban ile de başka bir çoban ile de anlaşılabilir. Yeni bir anlaşmanın gerekçesi olarak kuzuların ayrıca otlatıldığı zaman aralığından sonra yetişkin sürüsü ile otlatılmaya başlaması gösterilmektedir. Çobana ödeme 15 yıl öncesine kakar koyun başına erkek kuzu ile yapılmaktadır. Anlaşılan oran hayvanların çok olduğu yıllarda 15-17 küçükbaş başına 1 erkek kuzuya

kadar düşse de kimi zaman 10 küçükbaş başına 1 erkek kuzu olarak belirlenmektedir¹⁴⁹. Çobana ödemenin kuzu ile yapılmasına anlaşıldığı zaman hayvan sahiplerinin Eylül ayı başına kadar sürüsünden kuzu satması yasaktır. Bunun başlıca nedeni kuzular verimli yaz aylarında gelişimine devam ettiği için sürü sahiplerinin iyi kuzuları satmasının ya da kendine ayırmasının önüne geçmektir. Anlaşmaya göre Eylül ayı başında ilk önce hane sahibinin 2 ya da 3 erkek kuzuyu seçerek kendine ayırma hakkı vardır. Daha sonrasında çobanın belirlenen oran dâhilinde erkek kuzularını seçmesi sonucunda ödeme tamamlanmaktadır. Çobanın yanında gidip gelecek olan eşek, katır ve nadiren de olsa atın temin edilmesi sürüye hayvan veren hane sahiplerinin sorumluluğundadır. Eğer çoban, köyde yaşamıyor ise hane sahipleri sürüye verdikleri hayvan sayısı kadar çobanı barındırmak, yiyecek ve içeceğini, günlük masraflarını karşılamak durumundadır. Başka bir deyişle sürüye 100 küçükbaş veren bir hayvan sahibi 10 gün boyunca çobanın her şeyinden sorumludur. Sürüye hayvan birleştiren haneler arasında bu döngü anlaşma sona erene kadar devam etmektedir. Eğer çobanın sürüde kendi hayvanı ad varsa sürüdeki hayvan sayısı kadar kendi döngüsüne girmektedir. Diğer zamanlar ise tüm ihtiyaçları diğer hayvan sahipleri tarafından karşılanmak zorundadır. Daha önceleri çobanlar dağda konaklama ya da otarma sürecinde tavşan ve keklik avcılığı yapsalar da şu an yalnızca yanlarında götürdükleri kumanya ve azığı tüketmektedir¹⁵⁰.

10-15 Temmuz tarihleri arasında sürüdeki hayvanların yünleri kırılmaktadır. Elde edilen yün yalnızca hanenin yorgan, yastık gibi kişisel ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmakta; herhangi bir şekilde ticareti yapılmamaktadır (**Foto. 6.5**). Şubat ayının ortasında ise hayvanların dışkıları bir bel küreği vurumluğu kesilerek (yaklaşık 20x20 cm) tezek olarak kullanılmak üzere hazırlanmaktadır.

¹⁴⁹ Katılımcı 6.

¹⁵⁰ Katılımcı 3 ve Katılımcı 7.

Foto. 6.5. Yıkandıktan sonra kurumak üzere bırakılmış koyun yünü (Ağartı)

Ağartı köyünün sınırları içerisinde kalan ekim ve otlak arazileri hayvanların kış yiyeceğini karşılama açısından yetersizdir. Büyükbaş hayvanların otlaması için Mayıs ayı ortasına kadar doğal ortamları uygun şartlara erişmemektedir. Bu nedenle daha önce büyükbaş hayvan besleyen kişiler Mart ayında hayvanlarını dışarı çıkarsalar da Mayıs ayı sonuna kadar kışın yedirdikleri ot, saman, yonca ve arpanın yedirilmeye devam ettiğini belirtmektedirler. Şu an yalnızca ahırında büyükbaş besleyen kişiler ise saman ve yem ihtiyaçlarının tamamını köy dışından satın alma yoluyla temin etmektedir¹⁵¹. Küçükbaş sahiplerinin %80'i kendi arazilerinden temin ettikleri yonca, korunga (**Foto. 6.6**) gibi ürünlerin hayvanlarına yetmediklerini bu nedenle civar köy ve ilçelerden kış ihtiyaçlarını gidermek için bir kısmını satın aldıklarını söylemektedir¹⁵².

Foto. 6.6. Hayvanlara yedirilmek üzere dağdan toplanmış korunga bikisi (Ağartı)

¹⁵¹ Katılımcı 8.

¹⁵² Ağartı mahallesi sınırları içerisinde 100 dönümlük bir araziye ekilen yonca bitkisinden 12 ton ürün elde edilmektedir.

Ağartı mahallesinin batısında yer alan sahil kesimi şu an yazlıkların arttığı bir bölgedir (**Foto. 6.7**). Sahilde yer alan alanların daha önce otlak alanları olarak kullanıldığı ve dağ olarak tabir edilen kuzeydeki tepeye göre daha verimli olduğu belirtilmektedir. Köylüler ile yapılan görüşmelerde 1990'lı yılların sonu ile birlikte civardaki ot kalitesinin, bitki çeşitliliğinin yonca veriminin ciddi şekilde düştüğü vurgulanmaktadır. Bunda iklim değişikliklerinin ve kış aylarının azalması, kar yağışının azalması gibi durumların etkili olduğu vurgulanmaktadır. Bu durum yalnızca bitkileri değil, doğrudan hayvanı, hayvancılığı ve hayvan verimini de etkilemektedir. 1990'lı yıllarda bir keçiden 1,5 LT süt verimi alınırken şu an 1 LT' ye düştüğü belirtilmektedir. Ayrıca iklimin yumuşaması hayvanların doğumlarına da etki etmektedir. Köylüler 2000 yılı öncesinde hayvanları Mart ayı içerisinde doğurttuklarını belirtirken şimdilerde Şubat ayında doğurtmaktadırlar¹⁵³.

Foto. 6.7. Günümüzde yazlıkların yoğunlaştığı eski tarım arazileri (Ağartı).

Köyde hayvanların beslenme şekillerinde de değişiklikler yaşanmıştır. 15 yıl öncesine kadar küçükbaş hayvanlara yalnızca yonca yedirilmekteymiş. Küçükbaş

¹⁵³ Katılımcı 4.

hayvana yedirilen arpa, arpa kırığı, buğday, şu an dahi çok yaygın olmasa da hazır yem, erkek küçükbaşlara yedirilen beyaz saman daha önceleri yedirilmezmiş. Bu alışkanlığı civar köylerden görerek uyguladıklarını ve hayvanların düşmekte olan et ve süt veriminin dengelendiği ya da arttığı belirtilmektedir. 1990'lı yıllara göre et ve süt verimini düşüren unsurlardan birisi ise hayvanlara yedirilen ürünlerin en naziğinin, tüketimi kolay olanının kullanılması olarak belirtilmektedir. Daha önceleri hayvanlara yonca yedirildikten sonra yerde kalan, küçükbaş hayvanların tercihen tüketmek istemediği yonca sapları üzerlerine tuzlu su serpmek suretiyle hayvanlara sevdilir; böylece besin değeri açısından daha yüksek olduğunu iddia ettikleri yonca sapının da yedirilmesi sağlanmış¹⁵⁴.

Ağartı sakinleri, yıl boyunca balık tüketmekte olduklarını belirtmektedir. Gölün yürüyüş mesafesinde olması nedeniyle av yasağının dışındaki zamanlarda kıyıda ağ ve olta ile balık yakaladıklarını belirtmektedir. Göle yakınlık nedeniyle sürekli tüketilen balık taze tercih edilmekte, kimi zaman ise salamura yapılmaktadır. Yine de köyde bir meslek dalı olarak balıkçılık yapan kimse yoktur¹⁵⁵.

Daha önceleri at köyde yaygın olarak bulunan bir hayvan olmamak ile beraber at sahiplerinin hayvanlarını ulaşım amacının dışında nadiren de olsa çobanların yanına verdikleri belirtilmektedir. At, son 100 yılda at arabası ya da daha farklı şekillerde vasıtalar aracılığıyla yük hayvanı olarak kullanılmamıştır. 1990 yılı öncesinde zaman zaman köyde at oyunları düzenlenmekte ve bu bayrak kapma yarışına civar köylerden de hem izlemeye hem de oynamaya gelenlerin olduğu belirtilmektedir¹⁵⁶.

6.2. ÖZYURT MAHALLESİ

Özyurt, Ağartı mahallesinin kuş uçuşu 5 km kuzeyinde yer alan modern bir köy yerleşmesidir. 2018 nüfus sayımına göre köyde 51 erkek, 43 kadın toplam 94 kişi yaşamaktadır.

Köyde zorunlu nedenlerle ve kişilerin tercihiyle birlikte küçükbaş hayvancılık yapılmaktadır. 2019 Ekim ayı itibariyle köyde 200 civarı küçükbaş, 1 büyükbaş hayvan

¹⁵⁴ Katılımcı 3.

¹⁵⁵ Katılımcı 1.

¹⁵⁶ Katılımcı 3 ve Katılımcı 6.

beslenmektedir. Köyde yaşayanların büyük bir kısmı beklenen kazancın elde edilememesi, hayvanların etinin sütünün ve süt ürünlerinin maddi kazanç sağlamaması, ot ve yem fiyatlarının fazla olması gibi nedenlerle hayvancılığı bırakmıştır. Yalnızca 3 hane hayvancılığa devam etmektedir.

Köyde beslenen küçükbaş hayvanların büyük bir kısmı koyundur. Keçi ise koyuna nazaran çok az sayıda beslenmektedir. Koyunun tercih edilmesinin sebebi alım-satımda daha fazla para etmesi ve uysallığı ile beslemeyi kolay kılmasıdır. Az sayıda beslenen keçi süt veriminin koyuna göre daha fazla olması ve daha uzun süre süt vermesidir. Ayrıca keçinin koyundan daha ucuz olması nedeniyle tüketiminde maddi zararın az olması köylüler tarafından “...Misafirim geldiğinde hemen bir keçi kesebilirim, ama koyun kesecek olsam bunu düşünmek durumundayım...”¹⁵⁷ diye ifade edilmiştir. Keçinin huysuz olması, sürüye kimi zaman uyum sağlamaması, alım-satımda az değere sahip olması tercih edilmemesinin sebepleri arasında gösterilmektedir. Köyde büyükbaş beslemek isteyen olsa da köyün ortasında olması nedeniyle büyükbaş hayvan pisliğinin komşuları tarafından hoş karşılanmadığını, bu nedenle büyükbaş hayvan beslemedi belirtilmiştir. Eğer büyükbaş hayvan beslenmek istenirse köy imkânlarının çok büyük sürüler için olmasa da küçük besiciler için uygun olduğu, daha önceleri köyde büyükbaş sayısının 2-3 çoban tutacak kadar fazla olduğu belirtilmiştir¹⁵⁸.

Özyurt mahallesinde beslenen hayvanlar köy sınırları içerisinde yer alan her alanda otlatılabilmektedir ancak otlak alanı olarak genellikle köyün hemen doğusunda yer alan dağ sırtı tercih edilmektedir. Dağ sırtının tercih edilmesinin sebebi olarak köyün batısında yer alan göl kenarının genellikle bağ, bahçe, ekim alanı olarak kullanılması ve kendilerine ait olmayan bağ bahçe ve ekinlere hayvanların zarar vermeleri istenmemesi gösterilmektedir. Yine de hayvanlarda Mayıs - Haziran aylarında yayılan sarılık hastalığının önlenmesi adına hayvanların kimi zaman bu alanlara indirildiğini ve gölde hayvanlar yıkanacak sarılık hastalığının önüne geçilmeye çalışıldığı belirtilmektedir. Van Gölünün sodalı suyunun hayvanların açık yaralarını kapattığını sarılık, dabak (şap) gibi

¹⁵⁷ Katılımcı 9.

¹⁵⁸ Katılımcı 9.

hastalıkları ortadan kaldırdığı; bu nedenlerden dolayı Van Gölünün hayvan besleyenler için önemli olduğu vurgulanarak belirtilmiştir¹⁵⁹. Şu sıralar köyün göl tarafı ekin arazisi için kullanılsa da 1980’li yıllara kadar köyün doğusunda yer alan dağ sırtının öküz ve mandalar yardımı ile ekildiği ve tırpanlarla biçildiği belirtilmektedir. Traktörün yaygınlaşması ile beraber bu alanlarda araç hareket etmediği için ekim-biçim bırakılmış ve yalnızca hayvanlara otlak alan kullanılmaya başlanmış¹⁶⁰.

Köyde beslenen küçükbaş hayvanlar Mart ayı sonu Nisan ayının başı gibi ahır ve ağıllardan otlamak için dışarı çıkarılmakta ve Aralık ayı sonu Ocak ayının başı gibi tekrar ahıra alınarak kış boyunca dışarı çıkartılmamaktadır (**Foto. 6.8**).

Foto. 6.8. Özyurt’tan ağıl ve ahır örnekleri. a: Eskiden ev olarak kullanılan ahır, b: Ağıl, c: Ağılın dıştan görünümü, d: Eskiden büyükbaş beslenen ahır.

¹⁵⁹ Katılımcı 9 ve Katılımcı 10.

¹⁶⁰ Katılımcı 11.

Koyun Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos ayları arasında süt sağlamaktadır. Köyde koyun başı süt verimi günlük 0.5 LT' dir. Ağustos ayından sonra koyunlar süt vermeyi kesmektedir. Keçi ise Nisan ayında ahırdan meraya çıkışı ile başladığı süt verimini Eylül ayının ortalarına kadar keçi başına günlük 1 LT olarak devam etmektedir. Eylül ayı itibariyle azalmaya başlayan süt verimi Ekim ayının ortalarında 30 keçiden 5 LT'nin altında verim alınmaktadır¹⁶¹. Kasımın ilk haftasını takip eden zamanda keçinin süt verimi tamamen kesilmekte ancak hayvanların besilenmesi nedeniyle mevsim soğukları iyice hissedilene kadar hem keçiler hem de koyunlar otlak alanlarda tutulmaktadır.

Küçükbaş hayvanlar meraya çıkmaya başladığını Nisan ayından itibaren sabah 05:00 – 05:30 civarı ahırdan çıkmakta ve akşam 20:30-21:00 gibi hava kararınca ahıra dönmektedir. Günlük hayvan otlatıldığında sabah ahırdan çıkmadan ve akşam ahıra dönünce 2 kere sağım yapıldığı, Eylül ayından sonra ise yalnızca keçilerde devam eden sağımın günde bir kere akşam yapıldığı belirtilmiştir. 5 yıla yakın zamandır köyde hayvanların dağda yatırılmadığı ve günlük otlatılıp getirildiği belirtilmektedir. Yine de kimi hayvan besleyen köy halkı hayvanların dağda yatırılmasına devam ettiğini belirtmiştir. Hayvanlar dağda yatırıldığında ise gün 16:00 civarı hayvanların sağılarak dağa salındığı ve ertesi sabah 9:00 – 10:00 civarı ahıra döndüğü belirtilmektedir. Sabah hayvanların ahıra dönmesi ile beraber hayvanlar sağılarak 16:00'da dağa tekrar salınmak üzere dinlenmektedir¹⁶². Hayvanların dağda yatak yeri olarak kullanılan sabit bir yeri yoktur. Rüzgâr ve sabah güneşini almayan her yerde çoban hayvanı yatırabilmektedir. Yaklaşık olarak 2005 yılı öncesine kadar hanedeki kadınların hayvanların öğle vaktinde dinlendikleri alana gidecek hayvanları sağdıklarını ve ardından döndükleri belirtilmektedir. Bu durumda 2005 yılı öncesine kadar, beslenen hayvanlar günde 3 kere sağılıyor olmalıdır.

Köyde balıkçılık yapan tekne sahibi sayısı 1 olsa da balık mevsiminde her hanede en az 1 gün balık tüketilmektedir. Balık tüketiminin genellikle taze yapılmakta; tuzlu balık ve salamura ise çok tercih edilmemektedir. Köyde kaz, ördek, horoz, hindi gibi

¹⁶¹ Katılımcı 9.

¹⁶² Katılımcı 11 ve Katılımcı 9.

kümes hayvanları çokça beslenmektedir. Kümes hayvanlarının beslenme amacı yumurtalarıdır. Tavukların kuluçka zamanında doğan yavrulardan horozlar büyüyünce tüketilmekte tavuklar ise yumurtası için saklanmaktadır. Köyde genel itibariyle tüketilen tavuklar marketten ve kasaptan alınmakta ve yumurta veren, kendi besledikleri köy tavuklarını tüketmemektedirler.

Köyde daha önceleri at beslenmiş olsa da şuan beslenmemektedir. Köyde beslenen atların diğer köylere ve tarlalara ulaşım için kullanıldığı at arabası gibi herhangi bir araçla hiçbir zaman yüke vurulmadığı söylenmektedir. Eskiden her hanede eşek beslenmiştir. Eşegin tercih nedeni ise çobanın yanında gidip gelmesi ve çobanın yiyecek, içecek, gece kullandığı yorgan gibi araçları taşımasıdır. Köyde birkaç hane dışında avcılık yapılmamaktadır. Avcılığı yapan kişilerin keklik avladığı söylenmiştir. Avcılar ise geçmiş 10 yıldan bu yana keklik ve dağ tavşanı sayısının oldukça azaldığını belirtmiştir.

Ekin yapılan arazilerin eskiden daha verimli olduğu köyün yaşça büyükleri tarafından belirtilmektedir. İnsan gücü ile ekimin biçimin yapıldığı zamanlarda yonca ekininden 1'e 20 alırken bunun zamanla 1'e 5, 1'e 3, 1'e 2'ye kadar düştüğü belirtilmiştir¹⁶³. Köylülerce bu azalmanın sebebi mevsimlerdeki değişiklikler ve köyün su imkânlarının az olmasından dolayı yalnızca yağmur suyuna muhtaç olmalarına bağlıdır. Yine köylüler mevsimler değişimlerin hayvanların veriminde olumsuz yönde etkili olduğu ve hayvanların üzerinde stres yaratması nedeniyle hayvanların doğum zamanlarını kestiremediklerini eklemektedirler.

Koyunlara büyük oranda yonca yedirilmektedir. “Beyaz saman “olarak tabir edilen buğday-arpa samanının ise yalnızca erkek koyunlara yedirildiği, dişi koyunlara yedirilmediği belirtilmiştir. Beyaz samanın dişi koyuna yedirilmesi sütü kesmekte imiş. Hayvanlara yedirilen yonca, saman, arpa gibi gıdaların tamamının köylülerin kendi arazilerinden elde edemediklerini bu yüzden herkesin hayvana yedirdikleri gıdaların bir kısmını civar köy ve ilçelerden satın alma yoluyla temin ettiklerini belirtmişlerdir.

10-15 yıl öncesine kadar köyde çobana ödeme kuzu ile yapılmaktaymış. Çobanın sürüden payı 10'da 1 olarak belirlenmekteymiş. Bir çobana 300 küçükbaş hayvan

¹⁶³ Katılımcı 11.

verildiyse doğan kuzulardan 30 adet çobanın payı olarak ödenirmiş. Artık çobana ödeme para ile yapılmaktadır. Bir çoban anlaşılmaya göre 1000-3000 TL arasında aylık kazanç sağlamaktadır. Çobanın seçiminse ise köylüler tarafında tozlu topraklı otlak alanlarda hayvanların otlatılmamasına özellikle dikkat edildiği belirtilmektedir.

6.3. DAĞÖNÜ MAHALLESİ

Dağönü, Ağartı mahallesinin kuş uçuşu 7 km kuzeyinde yer alan modern bir köy yerleşmesidir. 2018 nüfus sayımına göre köyde 179 erkek, 152 kadın toplam 331 kişi yaşamaktadır.

Dağönü mahallesinde yaşayanların genel anlatımı, hayvancılığın 2011 depremi sonrasında çok değiştiğini vurgulamaktadır. 2011 depremi öncesinde köyde 4500 küçükbaş ve 300-400 arası büyükbaş hayvan olduğu; şu an ise köyde 150 küçükbaş 80 büyükbaş hayvan beslendiği belirtilmektedir¹⁶⁴. Hayvancılıktaki bu azalman köyde su sıkıntısı yaşanmasından ve köyün genç ve orta yaştaki nüfusunun köyü terk etmesinden kaynaklanmaktadır. 2010 öncesinde hem büyükbaş hem de küçükbaş hayvanlar dağda gece konaklamalarına devam etmekte iken deprem sonrasında hayvanların dağda yatırılmadığı belirtilmiştir. Bunda hem hayvan sayısının az olması hem de köylerinde hayvan hırsızlığının fazla olmasının etkisi vurgulanmıştır.

Nisan ayının 20'sinden sonra Mayıs ayı başını takip eden zamanda ahırdan meraya çıkmaktadır. Kasım ayı başı ya da Kasım ayının ortasına doğru hayvanlar ahıra alınmakta ve kış ayları boyunca içeride beslenmektedir. Kış aylarının rüzgârsız günlerinde hayvanlara kar üzerine ot serpmeye yöntemiyle saman yedirildiği belirtilmektedir. Kimi büyükbaş hayvan besleyenler ise hayvanlarını ne yaz ne de kış aylarında dışarı çıkartmamakta, yalnızca ahırda bakımını yapmak ve yedirmek suretiyle beslemektedir (**Foto. 6.9**). Hayvanlarını yalnızca ahırda besleyen kişilerin besicilik ya da sağımcılıktan ziyade al-sat işine daha ağırlık veren kişiler olduğu belirtilmektedir¹⁶⁵.

¹⁶⁴ Katılımcı 12 ve Katılımcı 13.

¹⁶⁵ Katılımcı 13.

Foto. 36.9. Dağönü mahallesinde yıl boyu ahırdan çıkmayan ticaret hayvanları

Mayıs ve sonrasındaki yaz aylarında hayvanlar şuan günlük otlatılmaktadır. Hayvanların dağda yattığı 2010 yılı öncesinde de ticaret hayvanlarının dağda yattığını ancak sağılacak olan hayvanların her zaman günlük otlatıldığı belirtilmiştir.

Deprem sonrasında köyde yaşanan küçükbaştan büyükbaş geçiş köylülerce küçükbaş hayvan fiyatlarının eskiye nazaran daha fazla olduğu ve deprem sonrasında köyü terk edenlerden sebeple hayvan ile uğraşacak kişi sayısının azalmasının önemli bir kıstas olduğu belirtilmektedir¹⁶⁶. Bunun yanında küçükbaş hayvancılığı yapanların biri Mayıs, Haziran, Temmuz ve Ağustos ayları için kuzulara diğeri Mayıs, Haziran,

¹⁶⁶ Katılımcı 14.

Temmuz, Ağustos, Eylül, Ekim ve Kasım ayları için yetişkin küçükbaş hayvanlara olmak üzere iki çoban masrafının hem ağır olması hem de istenilen niteliklerde çobanın olmamasına da bağlanmaktadır¹⁶⁷.

Küçükbaş hayvanlara kış aylarında yedirilen yoncanın tamamı hayvan sayısının az olması nedeniyle köyün kendi sınırları içerisinde temin edilmektedir. Ekin arazisi az olan kişiler ise herhangi bir ücret ödmeden ya da kiralama yöntemi ile komşusunun ekilmeyen arazilerini kullanmaktadır. Bu durum büyükbaş besleyenler için ise farklıdır. Büyükbaş hayvanlara yedirilen samanın tamamının satın alma yoluyla temin edildiği belirtilmektedir. Büyükbaş hayvanına yonca yedirebilen hayvancılardan ise arazisinin fazlalığı vurgulanmaktadır.

Küçükbaş ve büyükbaş hayvanlar mera aylarında günde 2 kere sağılmaktadır. Ağustos ayı sonrasında küçükbaş hayvanların sütü kesildiği için sağım yapılmamakla beraber büyükbaş hayvanlar günde 1 kere sağılmaya devam etmektedir. Küçükbaş hayvanlardan koyun mera zamanı 0.5 LT süt vermektedir, keçi ise günlük 1 LT süt vermektedir. Köyde büyükbaş hayvan olarak simental türü beslenmektedir. Simental, Mayıs, Haziran, Temmuz aylarında günlük 2 LT süt verirken Ağustos ayında 2,5-3 LT arasında süt vermekte ve Ağustos ayı sonrasında süt verimi azalmaktadır. Kış aylarında ineklerden temin edilen süt miktarı verimsiz yıllarda çeyrek oranına kadar azalmaktadır. Köylüler simental türünü narin yapılarına rağmen süt verimi için tercih etmektedir. Köylüler tercih etme imkânı sunulsa holstein, montofon, simental, simental kırması ve yerli hayvan sıralamasına göre tercih edeceklerini belirtmektedir. Bu tercih sıralamasını yaparken süt verimini kıstas almaktadırlar. Hayvanların yavrulattırken sütü bol olan ineğin yavrusunu tutulmakta, verimsiz olan ineğin yavruları satılmaktadır.

Köye ait olan ekim arazilerinin eskiden daha verimli olduğu belirtilmiştir. Yine de kimileri tarafından köy arazisinin hem büyükbaş hem de küçükbaş hayvanların yaşaması için yeterli ve fazla olduğu belirtilirken¹⁶⁸ kimi hayvancılar tarafından ise köy

¹⁶⁷ Katılımcı 15.

¹⁶⁸ Katılımcı 16.

ve civarındaki ekim ve mera alanlarının büyükbaş hayvanlar için yetersiz olduğu belirtilmiştir¹⁶⁹.

Köyde balıkçılık ile uğraşan hane sayısı 2'dir. Bireyler 15 Nisan – 15 Temmuz tarihleri arasında av yasağı nedeniyle balıkçılık yapmamaktadır. Av yasağının kalkması ile beraber sabah 7:00 akşam 17:00 saatlerine kadar avlanmaya devam etmektedir. Göldeki balık oranının son 10 yılda oldukça azaldığı söylenmektedir. Bu nedenden ötürü yalnızca balıkçılık ile uğraşan hane yoktur. Balıkçılığın yanı sıra mutlaka hayvancılık; bakımını ahırda yaptıkları için tercihen büyükbaş hayvancılık yapmaktadırlar. Daha önceki yıllarda tuzlu balık, salamura balık gibi tüketimleri olsa da köy yollarının açık olması ve ticaret imkânının daha kolay olması nedeniyle artık tuzlu balık ve salamura balık tüketmediklerini ihtiyaç halinde taze balık tükettiklerini belirtmişlerdir.

Köyde daha önceleri manda besleyen kimse olmamış. Traktör öncesi dönemde de tarla sürme işlemi için öküzler kullanılmış. At ise her hanede olmasa da beslenmiş. At ulaşım dışında geleneksel oyunlar için kullanılmış. Geleneklerine göre düğün zamanı gelin evden çıkarken atlar yarışır birinci gelen at ödüllendirilmiş. Bu ödülün o anki duruma göre her şeyin olması muhtemel olduğu belirtilmektedir.

Köyde kümes hayvanı tüketimi ise civar köylere nazaran oldukça fazla sayıda olduğu gözlenmektedir. 5-6 kişilik bir hane yaz aylarında kümes hayvanlarına iyi besleyerek kış aylarında 30 ile 50 arasında kümes hayvanı tükettiklerini belirtmiştir. Köyde birkaç hanede beslenen yabani kazın ise kanatları kesilerek kaçması engellenmektedir. Bu davranışı sergileyen kişiler yabani kazı hane sınırları içerisinde tutmanın görsel olarak hoşlarına gittiği için yaptıklarını belirtmişlerdir.

6.4. MOLLAKASIM MAHALLESİ

Mollasım, Ağartı mahallesinin kuş uçuşu 3,5 km güneybatısında yer alan modern bir köy yerleşmesidir. 2017 nüfus sayımına göre köyde 146 erkek, 124 kadın toplam 270 kişi yaşamaktadır.

¹⁶⁹ Katılımcı 17.

Mollakasım köyünde Ekim 2019 itibariyle 2000-2500 küçükbaş, 20'ye yakın büyükbaş hayvan bulunmaktadır. Köyde büyük oranda küçükbaş hayvan beslenmektedir. Küçükbaş hayvanın tercih nedeni olarak daha ekonomik olması gösterilmektedir. Her ne kadar küçükbaş hayvancılık yoğun olsa da 2000'li yılların başlarına kadar azımsanmayacak sayıda büyükbaş beslendiği belirtilmiştir. Mollakasım köyünün civarında doğal ve yapay su kaynaklarının fazla olmasının nedeniyle hayvanların 1960'lı yıllarda da şimdi de gece dışarıda konaklamadığı belirtilmiştir. Yalnızca birkaç hane sahibi küçükbaş hayvanlarını eskiden gece konaklatmaktaymış. Ancak hiçbir zaman hiçbir hane üyesi tarafından büyükbaş hayvanlar gece konaklatılmamış. Bunun nedeninin köy arazisinin geniş olması su ve ekim alanı yönüyle zenginliği nedeniyle ihtiyaç olmaması olarak belirtilmektedir. 1990'lı yıllara kadar her hanenin 2000-3000 arasında küçükbaş hayvanı olduğu belirtilmiştir¹⁷⁰. Mollakasım köyünün hemen kuzeyinde bulunan küçük tepeciğin hayvancılığın yoğun olduğu dönemlerde hınca hınç hayvanlar ile dolu olduğu aynı doluluğun önündeki düzlük arazide de olduğu belirtilmiştir¹⁷¹.

Büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar önceleri de şimdiki zamanda günlük otlatıldığı için Ekim ayında hayvanlar sabah 6:00'da çıkıp akşam 19:00'da ahıra dönmektedir. Yaz aylarında ise yine aynı saatte çıkıp akşam 20:30 civarı ahıra dönmektedir. Nisan ayında meraya çıkan küçükbaş hayvanlar eğer mevsim ılık geçerse Aralık ayına kadar serbest otlamaya devam etmekte. Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos ayları koyunların en verimli süt zamanları. Eylül ayında azalmaya başlayan sütleri Ekim ayında tamamen kesilmekte. Keçilerin ise Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül aylarında süt verimini en fazla sağlarken Ekim ayında ¼ oranında sütleri azalmakta ve Kasım ayı itibariyle sütleri tamamen kesilmektedir. Koyunun, sağım aylarında günlük 0.5 LT süt verirken; keçinin, 1 LT süt verdiği belirtilmektedir. Keçinin sağım esnasında özellikle zor olduğu belirtilerek az tercih edilmesinin nedenleri arasında göstermişlerdir. Keçinin tercih edilme

¹⁷⁰ Katılımcı 18.

¹⁷¹ Katılımcı 19.

nedeni ise sütün den ziyade yavrusunu alıp maddi kazanca çevirmek olduğu belirtilmiştir¹⁷².

Mollakasım köyündeki arazilerin sulak olması nedeniyle ekim biçim yoğun şekilde yapılmaktadır. Genellikle yonca, korunga¹⁷³ ve arpa ekimi yapılan arazilerden elde edilen ürünler hayvan besicilerinin tüm ihtiyaçlarını karşılamakta ve fazlası civar köy ve ilçelere satılmaktadır.

Köyde aktif olarak balıkçılıkla uğraşan yoktur. Ancak köy halkı yıl içerisinde civar köylerde balıkçılık yapanlardan balık temin etmekte ve taze olarak tüketmektedir. Balığın tuzlu ve salamura yapılmış türleri ise tercih edilmemektedir. Bunun nedeni olarak hem sağlıksız ve ağır olması hem de taze balığa kolay ulaşma imkânlarının olmasını göstermektedir.

Köyde daha önceleri tarla sürmek için öküz ve manda kullanıldığı ancak ağırlıklı olarak mandanın kullanıldığı belirtilmiştir. Erkek mandaları tarlaya sürerken dişi mandaların ise sütü için beslendiği belirtilmektedir. Daha önceleri köyde az sayıda da olsa at kullanılmaktaymış. Atlar, herhangi bir şekilde yüke asla vurulmamış. Besleyenler ya zevki için ya da ulaşım amaçlı kullanmışlar.

Çobana daha önceleri ağırlıklı olarak kuzu ile ödeme yapılırsa da yün ve para ile de ödeme yaptıklarını belirtmişlerdir. Burada önemli unsurun çobanın hangi ödeme yöntemini tercih ettiğinin önemli olduğu vurgulanmıştır. Çobana ödemenin yapıldığı dönemlerde 150-200 koyuna 20-30 kuzu verildiği söylenmiştir. Koyun başına verilen kuzu sayısının diğer köylerden fazla olmasının nedeni olarak sürülerindeki hayvan sayılarının fazla olması, bu nedenle çobanın yükünün arttığı gösterilmiştir. Ancak son 10 yıldır çobanlara yapılan tüm ödemeler para ile yapılmaktadır.

Köyde şu an avcılık alışkanlığı kalmamış. Daha önceleri avcılık yapanlar ise keklik ve tavşan avladığını belirtmişlerdir¹⁷⁴. Yıl içerisinde kümes hayvanı tüketiminin oldukça az olduğunu tercihen kırmızı et tüketildiği söylenmektedir.

¹⁷² Katılımcı 18.

¹⁷³ Köy halkı korunga yem bitkisi için “görüngen, görüngen” demektedir.

¹⁷⁴ Katılımcı 19.

6.5. ALAKÖY MAHALLESİ

Alaköy, Ağartı mahallesinin kuş uçuşu 4.5 km güneydoğusunda yer alan modern bir köy yerleşmesidir. 2018 nüfus sayımına göre köyde 493 erkek, 496 kadın toplam 989 kişi yaşamaktadır.

Alaköy’de büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar Nisan ayında mera alanlarına çıkmakta ve kar düşene kadar (Aralık – Ocak ayı arası) serbest otlamaya devam etmektedir. Hayvanların dağda yatırılma geleneği hala devam etmektedir. Küçükbaş hayvanlar Mayıs ayından en geç Kasım ayının 10’una kadar dağda bir gece yatırılmaktadır. Hayvanların dağda yatırıldığı zamanlar akşam 3-4 gibi dağa çıkmak üzere yol aldıkları ve ertesi sabah 9-10 civarı ahıra dönüş yaptıkları belirtilmektedir. Hayvanların dağda yatırılmadığı Nisan ayı ve Ekim ayından kar düşene kadar olan zaman içerisinde küçükbaş hayvanların sabah 6-7 gibi mera alanlarında otlamaya çıkarıldığı ve akşam 4-5 gibi ahır döndükleri belirtilmektedir. Koyun, Nisan ayında günde bir kere ahıra döndüğü zaman, Mayıs, Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında günde 2 kere, dağa çıkmadan evvel ve dağdan indikten sonra sağılmaktadır. Nisan ayında ise günde 1 kere sağılmaktadır. Keçiler ise Eylül ve Ekim aylarında günde 1 kere otlamadan döndükten sonra ağıllarda sağılmaya devam etmektedir. Koyunlar Ağustos ayı sonu, keçiler ise Ekim ayı sonu itibariyle süt vermeyi kesmektedir (**Foto. 6.10**).

Foto. 6.10. Alaköy’den küçükbaş ahır (solda) ve ağıl (sağda).

Hayvanların dağda yattıkları sabit bir yer yoktur. Çobanlar rüzgâr almayan ve sabah güneşinin vurmadığı her alanda hayvanları konaklatabilmektedir. Su içebilecekleri alana ulaşım mesafesinde olan her yer kullanılabilir. Yine de 2000 yılı öncesine kadar hayvanların Alayköy'den Mollakasım köyüne giden su yatağında öğle vakti 1-2 saat kadar dinlendikleri ve ardından gezinmeye devam ettikleri belirtilmiştir¹⁷⁵. Çobanlar ise hayvanları sabit bir noktada yatırmanın yanlış olduğunu. Sürünün yatma yerini ezberleyen kurt sürüsünün daime saldırma ve sürüyü telef etme olasılığının yükseltildiği belirtilmiştir.

Küçükbaş besleyen hanelerde sürünün %10- %15'lik kısmını keçiler oluşturmaktadır. Keçilerin sütü için beslendiği, koyunların ise eti, sütü ve yavrusu için beslendiği belirtilmektedir. Küçükbaş beslemeyi tercih eden hanelerin genellikle maddi durumunun imkân vermemesinden sebeple daha ekonomik olduğu için küçükbaş hayvanları tercih ettiği belirtilmektedir¹⁷⁶. Yine de küçükbaş hayvanın emeğinin daha fazla olduğu ancak büyükbaş hayvan beslemekten daha ekonomik ve daha karlı olduğu vurgulanmaktadır¹⁷⁷. Beslenen büyükbaş hayvanlar ise hiçbir zaman dağda

Foto. 6.11. Bilinçli çiftleştirme için ayrılmış hayvanlar.

¹⁷⁵ Katılımcı 20.

¹⁷⁶ Katılımcı 21.

¹⁷⁷ Katılımcı 20, Katılımcı 22 ve Katılımcı 23.

yatırılmamaktadır. Kimi büyükbaş besicileri ise hayvanları bilinçli çiftleştirme ve aşılama yöntemi ile hayvanlarındaki verimi artırdıklarını söylemektedir¹⁷⁸ **(Foto. 6.11)**.

Koyunlar Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos aylarında günde 0.5 LT, keçiler ise Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül aylarında günde 1 LT, Nisan ve Ekim aylarında günde 0.5 LT süt vermektedir. Köyde beslenen simental ırkı inekler hamile kaldığı ve yavrusu olduğu aylarda 4 kg günlük süt verirken, yaz aylarında 10 kg süt vermektedir¹⁷⁹.

Köyde herhangi bir zaman içerisinde su sıkıntısının yaşanmadığı, verimli ekin ve mera alanlarına sahip olduğu söylenmektedir.

Çobana ödeme daha önceleri kuzu ile yapılmaktaymış ancak 20 yıla yakın süredir bu geleneğin artık devam etmediği belirtilmiştir. Hayvanların besi ve süt üretimi üzerinde önemli etkisi olan¹⁸⁰ çobanlara ödeme para ile yapılmaktadır. Hane sahipleri çobanı kalacak yerini, yiyeceğini ve diğer kişisel ihtiyaçlarını gidermek ve yüklerini taşıması için eşek, at gibi bir yük hayvanını temin etmek ile hükümlüdür. Buna karşılık hane sahipleri çobanın hayvanları ne tarafa sürmesi gerektiğini, nerede yatırıp nerede sulaması gerektiğini söyleme hakkına sahiptirler. Kimi çobanları hayvanların besili olması için özenle seçildiği bu nedenle ücretlerinde yüksek olduğu belirtilmiştir. Ancak şu an köyde herkes daha az ücretlere çalışmaları nedeniyle Afgan çobanları tercih etmektedir. Çobanlar, sürüyü gece bir arada tutmak için bir ipin ucunu keçilerden en huysuz olanının bacağına, ipin diğer ucunu ise kendi el bileklerine bağlamaktadır. Sürüdeki herhangi bir hareket etme isteği durumunda huysuz keçi sürüyü takip etmek isteyeceği için çobanın el bileğindeki ipi çekiştirerek çobanı uyandırmakta, ardından çoban sürünün kontrolünü sağlamaktadır¹⁸¹.

Küçükbaş hayvanlara yonca, yem olarak ise arpa kırığı, mısır sılağı, yedirilirken; büyükbaş hayvanlara ise yoncanın patostan geçirilmiş ve beyaz saman ile karıştırılmış hali olan kes, arpa kırığı ve kepek yedirilmektedir **(Foto. 6.12)**. Köy halkı hayvan besinlerinin tamamını kendi köy sınırları içerisinde temin etmekte ve üretim fazlasını

¹⁷⁸ Katılımcı 24.

¹⁷⁹ Katılımcı 25.

¹⁸⁰ Katılımcı 21.

¹⁸¹ Katılımcı 25 ve Katılımcı 26.

civar köy ve ilçelere satmaktadır. 1999 yılında sulama kanalının yapılması ile beraber köyde kavun yetiştirilmeye de başlanmıştır. Sulama kanalı öncesi de su sıkıntısı çekmeyen bölgede yeni yeni mısır sılajının temini için mısır ekimi yaygınlaşmaktadır. Köylülerin yaşça büyük olanları daha önceleri sulama kanalının olmamasına rağmen ekinlerinin ve hayvansal ürünlerinin daha bereketli olduğu belirtilmektedir. Bunun nedeni olarak traktör gibi hızlı ekim biçim araçları olmadığı için tüm tarımcılık insan ve hayvan gücü ile yapılmakta ve bunun sonucunda ekin arazilerinin ekim- biçim sırası gelene kadar

Foto. 6.12. Hayvanlara yedirilen arpa kırığı (solda) ve kes (sağda).

dinlendiği belirtilmektedir. Kimi yaşça büyük köylülerce ise hayvancılığın şu an daha zahmetsiz ve bereketli belirtilmekte¹⁸² ve bunun nedeni olarak da babalarının, dedelerinin zamanında hayvancılığa dair teknik bilgilerinin yetersiz olması, hayvan zayıflığının fazla olması gösterilmektedir¹⁸³.

Köyde son 50 yıldır at beslenmemektedir. Beslendiği zamanlarda ise yalnızca ulaşım amaçlı kullanılmıştır. Bunun yanında Mollakasım ve Ayanis köylerinde olduğu gibi gelin evden çıkmadan evvel at oyunlarının düzenlendiği ve birinci gelen ata şal gibi temsili bir hediye verildiği belirtilmiştir¹⁸⁴.

¹⁸² Katılımcı 27.

¹⁸³ Katılımcı 23.

¹⁸⁴ Katılımcı 20.

Köy halkından balıkçılık ile uğraşan olmasa da tüm hanelerin yıl içerisinde balık tükettiği, tüketilen balıkların civar köylerde balıkçılık yapan kişilerden satın alındığı belirtilmiştir. Taze tercih edilen balığın tuzlu balık ve salamura halleri tüketilmemektedir. Daha önceleri avcılık ile uğraşan hane sayısı azda olsa varmış ancak avcılığın lisans şartlarının ağır olması ile beraber neredeyse avcılık ile uğraşan kimse kalmamıştır.

6.6. ATMACA MAHALLESİ

Atmaca, Ağartı mahallesinin kuş uçuşu 4.5 km doğusunda yer alan modern bir köy yerleşmesidir. 2018 nüfus sayımına göre 100 haneli köyde 278 erkek, 256 kadın toplam 534 kişi yaşamaktadır.

Atmaca mahallesinde 1000'e yakın büyükbaş, 3000-3500 küçükbaş hayvan beslenmektedir. Küçükbaş hayvanın büyük oranda tercih edilmesinin sebebi tüketiminin büyük bir kısmını dışarıda yaptıkları için maliyeti büyükbaş hayvana göre daha az olduğu belirtilmiş, ayrıca köydeki herkes hayvanını çobana verdiği için verilen emek ve kazanç bakımından büyükbaş hayvana göre daha karlı olduğu vurgulanmıştır. 1970 öncesinde köyde büyükbaş hayvan besleyen kişilerin çok çok az sayıda olduğu belirtilmektedir.

Koyunlar Mayıs, Haziran, Ağustos, Eylül aylarında süt verirken keçiler Ekim ayında da sağılmaya devam edilmektedir. Haziran, Temmuz, Ağustos aylarında büyük ve küçükbaş hayvanlar günde 2 kere sağılmaktadır. Ekim ayında keçilerin sütü ¼ oranında azalmakta ineklerin süt verimi ise kış aylarında yarı oranında azalmaktadır. Koyun yaz aylarında günde 0.3 LT – 0.4 LT süt verirken, inekler yaz aylarında 13-25 litre arasında süt vermektedir. Köyde beslenen tüm büyükbaş hayvanlar simental ırkıdır. Simental ırkı ilk defa 1987 yılında köyde beslenmeye başlanmış, narin yapısına rağmen süt veriminin fazla olması nedeniyle yerli ırk besiciliğinin yerini almıştır.

Köyde hayvanları dağda yatırmaya hala devam edilmektedir. Hayvanlar Mayıs ayında mera alanlarına çıkıp Kasım-Aralık aylarını takriben kar düşene kadar serbest dolaşıma devam etmektedir. Ekim ayı sonunda ise hayvanlar dağda yatmamakta, günlük otlatılmaktadır. Hayvanları otlattıkları araziler köyün sınırları içerisinde her yer olabilir. Hayvanların yatak yerleri genellikle sabit değildir. Çoban, su ve mera alanı sıkıntısı çekilmediği için sabah güneşini ve rüzgârı almayan tüm alanlarda hayvanları konaklatabilir. Yine de son 100 yıldır kullandıkları 2 sabit yatırma alanı tespit edilmiştir.

Sulama kanalının yapılması ile beraber hayvanları sulak ve mera alanlarına yenileri de eklenmiştir.

Köyde daha önceleri nüfusun, hayvancılıkla uğraşabilecek genç nüfusun olmasından sebeple herkes kendi hayvanının bakım ve çobanlık ihtiyaçlarını karşılamaktaymış. Bu iş için haneden en az 2 kişi daimi olarak uğraşmış. Çobana ödeme kuzu, süt ve yün olarak çobanın talebine göre karşılanmakta iken 2005 yılı sonrasında para karşılığı yapılmaktaymış. Şu an köydeki hayvancılık ile uğraşacak kişi sayısının azalması nedeniyle hiçbir hanenin aile bireyi doğrudan çobanlık ile uğraşmayıp ücreti karşılığında çoban tutmaktadır¹⁸⁵.

Atmaca köyünün sınırları içerisinde 1999 yılında sulama kanalı yapılmıştır. Sulama kanalı yapılmadan önce de mera ve ekin arazileri sulak alanların olması nedeniyle bereketli olarak tarif edilmiştir. Köyde su için vurulan sondajlardan 6 – 45 metre aralığında su çıktığı köylüler tarafından belirtilmektedir. Tarlaya ekilen buğday iyi sezonda 1'e 10, 1'e 15 vermektedir, arpa ise 1'e 15 – 1'e 25 arasında ürün vermektedir. Arpanın son 50 yıldır 1'e 15 oranının altına düşmediği belirtilmektedir. Köyde yavaş yavaş mısır ekimi yaygınlaşmaktadır. Bunun en önemli nedeni mısırın ürününden ziyade sılajı içindir. Hayvanlara yem olarak kullanılan mısır sılajı hem yonca ve arpaya göre daha besleyici, sütü artırıcı hem de daha bereketlidir. 6-7 dönüm ekilen mısır ürününden 30 ton mısır sılajı elde edilebilmektedir¹⁸⁶. Ekilen alanlardan elde edilen ürünler hayvanların beslenmesi için kullanılmakta, artı ürün ise civar köy ve ilçelere satılmaktadır. Köyde birkaç hane dışında ihtiyaç duyduğu hayvan gıdasını karşılayamayan hayvancı yoktur. Köyün civarında yer alan tepelik alanların ise ne şimdi ne de önceden ekim alanı olarak kullanılmadığı yalnızca hayvan otlatmak için kullanıldığı vurgulanmaktadır. Traktör öncesi dönemde tarlaların 2-4-6 öküz ile ekilip biçildiği ancak daha önceleri tarlalarına korunga ve yoncanın fazla ekilmediğini bunun yerine doğal olarak yetişen ot bitkisinin biçilip yedirildiği belirtilmiştir.

¹⁸⁵ Katılımcı 28.

¹⁸⁶ Katılımcı 29.

Köyde daha önceleri de at besleyen kişi sayısı çok azdır. Şu an ise köyde at sayısı 1'dir. Söz konusu kişi ise hayvanı yalnızca zevki için beslemekte, hiçbir zaman ulaşımına kullanmamaktadır.

Balıkçılık, gölün direkt kıyısında bir yerleşme olmaması nedeniyle tercih edilmese de hane halkları taze balığı balıkçılardan temin ederek tüketmektedirler. Avcılık yapan kişi sayısı az olsa da avcılar tarafından dağ tavşanının bölgelerinde çok olduğunu ancak son 5 yılda kaçak avlanma nedeniyle oldukça azaldığını belirtilmektedir.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Doğu Anadolu Bölgesi, Kalkolitik Çağ ile beraber başlayan arkeolojik sürecinde sınırlarında yaşayan toplumlar için temel geçim ekonomisini hayvancılığın oluşturduğu bir model ortaya koymaktadır. Günümüzde de hayvancılık bölge insanları için temel geçim ekonomisini oluşturmaktadır. Coğrafyanın zorunlu olarak koştığı kültürel bir tercih olarak küçükbaş hayvan yetiştiriciliği ve tercihi geçmişte olduğu gibi günümüzde önemli bir rol oynamaktadır.

Toplumların hayvan tercihlerini, üretme kontrolünü, saklama tercihlerini yaparken hayvanların cinsiyet ve yaş analizi bizlere tüketim öncelikleri konusunda fikir vermektedir. Tablo 3'ten Doğu Anadolu'daki hayvanların yaş aralığı takip edilebileceği üzere; 2 yaş ve üzeri hayvanların kültürde yoğun şekilde barındırılması üretim ve tüketim önceliğinin süt ve peynir gibi ürünler olduğunu göstermektedir. Bu durum hayvan etinin genç yaşlarda daha lezzetli olması ancak ilerleyen yaşlarda süt üretiminin 5 yaşına kadar olan süreçte artması ile açıklanabilir. 1-2 yaş arasında beslenen hayvanlar, süt vermesinin yanı sıra hayvanları üretme amacıyla saklanmaktadır. Hayvanların ilerlen yaşlarda fiziken yıpranması nedeniyle doğurtma sırasında ölüm oranları da yükselmektedir. 1 yaş altı hayvanların tercih sebebi ise etinin lezzetli olmasıdır. Genellikle hayvanların erkek olanları et tüketimini oluşturmaktadır; dişiler ise üreme ve süt verimi için saklanmaktadır. Günümüzdeki bu hayvan tercihlerinin arkeolojik dönemler içerisinde takibi yapılabilmektedir.

	1 Yaşından Küçük Canlı Hayvan Sayısı	1 - 2 Yaş Arası Canlı Hayvan Sayısı	2 Yaş ve Üzeri Canlı Hayvan Sayısı	Türüne Göre Toplam	Türüne Göre Oran
Sığır (Erkek)	436150	150023	231027	2899529	21%
Sığır (Dişi)	440067	461330	1180932		
Koyun (Erkek)	1643556	1729550	234573	9447251	68%
Koyun (Dişi)			5839572		
Keçi (Erkek)	270770	267946	81870	1495604	11%
Keçi (Dişi)			875018		
Yaşına Göre Toplam	2790543	2608849	8442992		
Yaşına Göre Oran	20%	19%	61%		

Tablo 3: Doğu Anadolu'da koyun, keçi ve sığırların yaşlarına göre sayısı ve yüzdelik oranı. TÜİK 2018, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=101&locale=tr> , 07.09.2019

tarihinde derlenmiştir.

Elazığ – Malatya bölümünde bulunan Arslantepe yerleşmesinin koyun-keçi oranı, Erken Tunç Çağında Mezopotamya’nın baskın kültürü Uruk’un etkisi altına girmesi ile %70’e ulaşmaktadır. Günümüz Doğu Anadolu’sunda ise koyun-keçi oranı %85’in üzerindedir. 4800 yılda oluşan bu fark görece az bir miktardır. Zira erken dönem topluluklarının hayvan tercihleri arasında av hayvanlarının oranı önemli bir miktarı oluşturmaktadır. Arslantepe ile benzer koyun-keçi oranına sahip diğer bir yerleşme ise Erzurum-Kars bölümünde bulan Sos Höyük’ tür. Sos Höyük’ün %73.6 olan koyun keçi oranı Doğu Anadolu’nun geneli ile uyuşmaktadır. Ancak yerleşmede tespit edilen sığır kalıntılarının genellikle genç hayvanlardan oluşması hayvan tercihinin değiştiğini göstermektedir. Günümüzde bölgedeki büyükbaş hayvanlar süt ve ürünlerinin üretimi için beslenirken Sos Höyük’ün Geç Kalkolitikte öncelikli tercih sebebi et olarak görünmektedir.

Sos Höyük’ ten sonra Erzurum – Kars Bölümü için hayvan tercihi verilerimizi Alaybeyi Höyük’ ten edinmekteyiz. Alaybeyi Höyük’ün koyun-keçi oranı toplam %37.8, sığır oranı ise %38’dir. Söz konusu bu koyun keçi oranı Elazığ – Malatya Bölgesi’nde bulunan Tepecik’in hayvan oranları ile benzerlik göstermektedir (Koyun-keçi %42, sığır %35). Ancak Tepecik’in Kalkolitik ve Tunç Çağlarında yaban hayvanlarının ve avcılığın yerleşmede önemli bir oranı oluşturması ve Alaybeyi Höyük’ e ait verilerin yerleşmenin yalnızca %3,5 - %4’lük bir kısmından ele geçmesi verilerin güvenilirliğini sorgulatan dezavantajlardır.

Doğu Anadolu Bölgesi’nin II. binyıl, Geç Tunç Çağı ve Erken Demir çağına ait hayvancılık verileri ise zooarkeolojik kanıtlar içermemesi nedeniyle hayvan tercihleri yönünden değerlendirilememektedir. Yaylacılık faaliyetlerinin, hareketli ve pastoral unsurların vurgulandığı dönem kültürleri için koyun ve keçi gibi harekete uyum sağlayabilen hayvanlar tercih edilmiş olmalıdır.

Yukarıda bahsedilen tüm dönemlerde olduğu gibi Ururtular için de hayvancılık son derece önemlidir. Urartuların askeri seferlerinde ganimet olarak ele geçirilen büyük ve küçükbaş hayvanlar yazılı belgelerde sıkça yer almaktadır. Sefer yazıtlarında bahsedilen hayvanlar arasında sığırın önemli miktarda ele geçirilmesi dikkat çekmektedir. Bu sefer yazıtlarının birçoğu Doğu Anadolu’nun kuzeyine gerçekleştirilen seferlere aittir. Unutulmamalıdır ki Doğu Anadolu’nun kuzey kesimlerinde var olan büyükbaş hayvan

sayısı güney kesimlerine nazaran çok daha fazladır. Doğu Anadolu'nun kuzey ve güneyindeki hayvan tercihleri ve yetiştiriciliğinin Urartu sefer yazıtlarında geçen bilgiler ile tutarlı olduğunu söylemek pekâlâ mümkündür.

Urartuların anayurduna getirilen bu hayvanların kontrolü doğrudan Urartu Krallığı'na bağlıydı. Van Kalesi'nin kuzey yamacındaki anakayaya oyulmuş bir odanın girişinde yazan “şirşini”nin kral tarafından yaptırılması ve bu yapıyı yaptıran İşpiuni oğlu Minua'nın hayvanların burada korunması, korunmaması halinde ise lanet okuması bunun göstergesidir¹⁸⁷. Ancak krallığa ait olan sürüler haricinde halkın da kendine ait sürüleri olması muhtemeldir. Nitekim Ayanis Kalesi Dışkenti'ndeki birkaç mekânın işlevinin ahır olduğu önerilmektedir (**Lev. 10**). Merkezi bir devlet düzenine sahip olan Urartu Krallığı, sivil halka ait hayvan sürülerinden vergi alarak ekonomisine katkı sağlıyor olmalıdır. Karmir Blur, Bastam, Toprakkale kalelerinin depo odalarında üzerinde et barındıran uzun hayvan kemiği ele geçmiştir. Bu kemikler arasında herhangi bir kafatası ya da üzerinde et bulundurmayan patella (diz kemiği) vb. kemik ele geçmemektedir. Mülkiyetin bir göstergesi ve Ayanis Kalesi Batı Depo odalarından bildiğimiz gibi vergilendirmenin bir göstergesi olan mühür baskıları (bullalar) ise çok sayıda ele geçmektedir. Bu bağlamda söz konusu kalelerde bulunan kemik kalıntılarının vergi yoluyla elde edilen ürünlere ait olduğunu söylemek mümkündür.

Bölgenin geçmişine ve Urartu'daki genel verileri değerlendirdikten sonra bu tez çalışmasının asıl konusu olan Ayanis Kalesi ve civarının hayvancılığını daha iyi anlamak için kalenin siyasi sınırlarının içinde bulunduğu Van ilinin ve Tuşba ilçesinin günümüz hayvan nüfusuna, hayvan tercihinde ortaya çıkan oranlara ve nedenlerine değinmek gerekmektedir.

Tablo 4'ten de takip edilebileceği gibi Van Gölü Havzasının doğu kısmında bulunan Van'da hayvan tercihinin çok büyük oranda koyun olduğu (%88) görülmektedir. Diğer tercih edilen hayvanlar ise sığır (%6) ve keçidir (%6). Yüksek ve engebeli bir araziye sahip olan Van ilinde coğrafi şartlara en uygun hayvan küçükbaşdır. Yalnızca

¹⁸⁷ Şirşini'nin hayvanlar için sağlıklı yaşam koşulları sunması nedeniyle hayvanların kurban edilmeden önce bekletildiği yer olarak yorumlanmaktadır. Çifçi, 2017, s. 115.

alçak ovalarda beslenen büyükbaş hayvanların gerekli ihtiyaçları karşılanabilmektedir. Hayvanların tercihinde büyük bir oranın 2 yaş ve üzeri olduğu görülmektedir (%61).

	1 Yaşından Küçük Canlı Hayvan Sayısı	1 - 2 Yaş Arası Canlı Hayvan Sayısı	2 Yaş ve Üzeri Canlı Hayvan Sayısı	Türüne Göre Toplam	Türüne Göre Oran
Sığır (Erkek)	24131	18308	12609	157083	6%
Sığır (Dişi)	22561	25492	53982		
Koyun (Erkek)	364316	569879	68130	2472393	88%
Koyun (Dişi)			1470068		
Keçi (Erkek)	26973	45308	7858	178138	6%
Keçi (Dişi)			97999		
Yaşına Göre Toplam	437981	658987	1710646		
Yaşına Göre Oran	16%	23%	61%		

Tablo 4: Van ilinin koyun, keçi ve sığırların yaşlarına göre sayısı ve yüzdelik oranı.

TÜİK 2018, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=101&locale=tr> , 07.09.2019 tarihinde derlenmiştir.

Bunun başlıca nedeni süt ve süt ürünlerinden elde edilen ekonomik katkının et üretiminden elde edilen katkıya göre fazla olmasıdır. Ayanis Kalesinin içerisinde yer aldığı Ağartı Mahallesi Tuşba ilçesine bağlı bulunmaktadır. Tablo 5’te görüldüğü gibi Tuşba ilçesindeki hayvan nüfusunun %64’ünü koyun, %26’sını sığır, %10’unu ise keçi oluşturmaktadır.

	1 Yaşından Küçük Canlı Hayvan Sayısı	1 - 2 Yaş Arası Canlı Hayvan Sayısı	2 Yaş ve Üzeri Canlı Hayvan Sayısı	Türüne Göre Toplam	Türüne Göre Oran
Sığır (Erkek)	3725	5145	2350	28500	26%
Sığır (Dişi)	4593	5080	7607		
Koyun (Erkek)	15614	33198	3363	69054	64%
Koyun (Dişi)			16879		
Keçi (Erkek)	1647	3780	780	10972	10%
Keçi (Dişi)			4765		
Yaşına Göre Toplam	25579	47203	35744		
Yaşına Göre Oran	24%	43%	33%		

Tablo 5: Tuşba ilçesinin koyun, keçi ve sığırların yaşlarına göre sayısı ve yüzdelik oranı. TÜİK 2018, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=101&locale=tr> , 07.09.2019 tarihinde derlenmiştir.

Ayanis Kalesi'nin hemen yanındaki yerleşme olan Ağartı Mahallesi ise hayvancılık tercihleri yönüyle hem Doğu Anadolu' nun geneli, hem Van ili hem de Tuşba ilçesi ile örtüşmektedir. Ağartı Köyü'nde beslenen hayvanların değişen zamanlara göre %85 - %92'si koyun, %8 - %15'i keçidir. Büyükbaş hayvan sayısının yalnızca 8 olması ise coğrafi zorunluluğun getirdiği kültürel bir devamlılık olarak görünmektedir.

Tez çalışmasının konusunu oluşturan Ağartı, Özyurt, Dağönü, Mollakasım, Alaköy ve Atmaca Mahallelerinin hayvancılık modellerini genel olarak değerlendirmek ilerde çıkarımı yapılan sonuçları anlamak için önem teşkil etmektedir.

Ayanis Kalesi'nin civarında beslenen hayvanlar Mart ayı içerisinde en geç ise Nisan ayının 2. haftasında kış aylarında bakıldıkları ahırlardan taze ot yemeleri amacıyla meralık alanlara çıkarılmaya başlanmaktadır. Meraya çıkmadan önceki Şubat ve Mart ayı hayvanların doğurma zamanlarıdır. Dişilerin doğum zamanı sonrasında karın yerden kalması ile beraber Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında hayvanlar meralık alanlarda otlatılmaktadır. Koyun ve keçiler bu verimli aylarda günde 2 kere sağılmaktadır, Eylül ayı ve ekim ayında koyunlar süt vermeyi kesmekte keçiler ise günde 1 ya da 2 günde sağılarak süt alımına devam edilmektedir. Mera zamanları koyunlar ortalama 0,5 LT süt verirken keçiler 1 LT süt sağlamaktadır. Ekim ayının sonu ile beraber hayvanların mera zamanları bitmekte ve hayvanlar havli adı verilen ağıllarda ve kapalı ahırlarda saklanmaktadır (**Lev. 11**).

Kış ayları boyunca hayvanlar, yonca, saman ve yonca karışımı olan kes, korunga, arpa, kepek, mısır silajı yedirilerek mera zamanı gelene kadar gıda ihtiyacı sağlanmaktadır. Hayvanlara yedirilen bu ürünlerin büyük bir kısmını Ağartı, Özyurt, Dağönü köyleri civar köy ve ilçelerden temin etmekte iken Alaköy, Mollakasım ve Atmaca köylerinin kendi sınırlarından hasat ürünler hayvanlarına yetmektedir.

Hayvanlar meraya çıkmadan evvel çoban ile anlaşılmaktadır. Çoban, sorumluluğunda bulunan hayvanları mera zamanlarında 16:00 otlatmaya çıkarmakta ve gece dağda konakladıktan sonra öğleden önce köye geri dönmektedir. Mera zamanları haricinde ise sabahın ilk ışıkları ile meralık alanlara hayvanları götürmekte ve akşam güneş batışıyla beraber köye gelmektedir. Mera mevsimlerinde kuzular için ayrı bir çoban tutulmaktadır. Çobanların tercihinde yetkin kişiler olması yani hayvanları tozlu ve taşlı

toprakta otlatmayıp taze otun bulunduğu alanlarda otlatması etkilidir. Çobanların günlük masrafı, yiyeceği, konaklaması ve diğer ihtiyaçları sürüye hayvan veren kişilerce karşılanmaktadır. Hayvan sahipleri sürüye verdiği hayvanın %10'u = gün kadar bu sorumluluğu almak ile yükümlüdür.

Büyükbaş hayvan besiciliği Ağartı ve Özyurt mahallelerinde yapılmamaktadır. Dağönü, Alaköy, Mollakasım ve Atmaca mahallesinde ise yapılabilmektedir. Yapılan besiciliğin büyük bir kısmı tamamen ahır hayvancılığına yöneliktir. Büyükbaş hayvanlar mera zamanlarında 15 litreye yakın günlük süt verimi sağlamaktadır. Ancak mera alanı yetersiz ve hayvan yemini civar köylerden temin etmekte olan Dağönü mahallesinde günlük süt verimi verimli zamanlarda 6-7 litre civarındadır.

Hayvanların gübresi kış aylarında yakacak olarak kullanılmak üzere tezek yapılmaktadır. Koyunların yünü ise işlenerek yorgan, yastık, minder gibi ürünlerin yapımında dolgu malzemesi olarak kullanılmaktadır.

Traktör öncesi dönemde tarım işlemede kullanılan hayvanlar çotarlara 2, 4 ya da 6 adet koşularak kullanılmaktaydı. Yine traktör öncesi dönemde yaygın olmasa da kullanılan atlar herhangi bir zamanda yük hayvanı olarak kullanılmamıştır. Ulaşım ve geleneksel oyunlarda gösterilerde kullanıldığı belirtilmektedir.

Hayvanların tercihlerinde küçükbaşların çok büyük bir yoğunlukta olmasının gerekçeleri ekonomik olması, etinin lezzetli olması, yaz aylarında çobana verilmesi nedeniyle bakımının kolay olması, süt ve ürünlerinden yararlanmak, yününden yararlanmak, uysal olması olarak sıralanmıştır. Küçükbaşlardan keçiler ise yalnızca süt veriminin fazla olması nedeniyle tercih edilmektedir. Büyükbaşların tercih edilmeme sebepleri arasında mera alanlarının yetersiz olması, çok sık hastalanması, ölümü sonrasında oluşan ağır maddi külfet gösterilmektedir (**Lev. 12**).

Tüm bu etnolojik veriler ve dördüncü bölüm altında anlatılan zooarkeolojik verilerin bir arada değerlendirilmesi ve etnoarkeolojik bir sonuç ortaya konması kaçınılmazdır.

Ayanis Kalesi'nin sur ile çevrili alandan ele geçen hayvan kalıntıları arasında %88,11 ile en fazla yüzdeye sahip olan koyun-keçi oranı Doğu Anadolu'nun geneli (%86,33), Van ili (%93,28) ve Tuşba (86,29) ilçesinin koyun-keçi oranı ile benzerlik

göstermektedir. Ancak Ayanis Kalesi'nden ele geçen sığır kalıntılarının oranı (%8,55) Tuşba ilçesinin sığır oranı (13,67) ile farklılık göstermektedir. Bu durumun başlıca sebebi Tuşba ilçesinin düzlüklerinde bulunan Mollakasım, Alaköy, Atmaca, Göllü, Güvençli ve Van – Erciş karayolunun doğusunda bulunan Yumrutepe, Gülsünler, Otluca, Kasımoğlu, Yeniköşk gibi kırsal mahalle yerleşimlerinde beslenen büyükbaşların, bağlı bulundukları Tuşba ilçesinin sığır sayısına dair istatistiği yükseltiyor olmasıdır.

Ayanis Kalesi'nin civarında yaşayan halkın kırmızı et tercihi lezzetli olması nedeniyle büyük oranda oğlak ve kuzudan karşılamaktadır. Tüketim artışı olduğunu düşündüğümüz Ayanis Kalesi Kuzey Yamaç Alanından ele geçen koyun kalıntıları arasında hatırı sayılır derecede genç hayvan kemiği ele geçmiştir. Bu çalışmadan daha önce gerçekleştirilen etnoarkeoloji projesi kapsamında incelenen hayvan kemiklerinde erişkin koyunların genç koyunlardan 2 kat daha fazla olduğu, genç keçilerin ise erişkin keçilerden 2 kat fazla olduğu tespit edilmiştir. Araştırmam sırasında Ayanis civarında günümüzde yaşayan insanların oğlak tüketimini kuzu tüketiminden daha fazla gerçekleştirdiğini tespit etmiştik. Bunun nedeni ise keçinin canlı bedelinin kuzuya nazaran daha düşük olduğu, kuzunun büyüdüktan sonra yününün kullanımı ve sütünden elde edilen ürünün daha lezzetli olması gösterilmiştir. Günümüzde olduğu gibi Urartular için de keçilerin genç yaşta fazlaca tüketiliyor olmasının sebebi olarak bu görüş önerilebilir.

Bu durum Urartulular için benzer şekilde genç hayvan tüketiminin önemli bir yer tuttuğunun göstergesidir. Ancak Ayanis Kalesi'nin çevresinde hayvan sömürsünün süt ve süt ürünlerinden yararlanmak için erişkin hayvanlar üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Ayanis Kalesi'nin hayvan kalıntıları arasında çok sayıda yavru hayvanlara ait kalıntı ele geçmiş olsa da en büyük oranı yetişkin koyun-keçiler oluşturmaktadır. Erişkin hayvanların süt ve üreme verimlerinin 5 yaşına kadar genç yavruya nazaran daha fazla olmasını göz önünde bulundurarak Urartu döneminde Ayanis ve civarında yaşayan kesimin birincil önceliğini süt ve süt ürünlerinin oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim 2006 yılında Evsel Mekanlar'ın 2 Nolu odasında ve Dışkentte çıkan çok sayıda dibi delikli çanak formundaki kabın ve peynirlerin üzerine kapatılan

kumtaşı plakaların kültürel devamlılığını sağladığı Ağartı köyünde daha önce gerçekleştirilen etnoarkeoloji projesinde vurgulanmıştır¹⁸⁸ (Lev. 13).

Modern aletlerinin olmadığı Urartu döneminde atlar ulaşım, savaş, yük taşıma gibi birçok faaliyetin gerçekleşmesi için hayati önem taşımaktaydı. Kale içerisinde tüketim artığı olduğunu tespit ettiğimiz hayvan kalıntıları arasında at, eşek, katır gibi türlerin olmayışı gayet normal bir durum olarak karşılanmalıdır. Zira hem Urartu dini metinlerindeki hem de Urartu kalelerindeki verilere göre Urartular tüketim amacıyla koyun, keçi, sığır gibi türleri ve av hayvanlarını tüketmekteydiler. Toynaklıgillerin ve Urartuların arasındaki antrozoolojik ilişkinin aydınlatılabilmesi için sivil yerleşimler olan dış kent kazılarının artması gerektiği bir gerçektir. Söz konusu araştırmalar gerçekleşene kadar bu zooarkeolojik verilerin kayıt altına alınabilmesi ve etnolojik veriler ile karşılaştırma yapılabilmesi ise olanaksızdır.

Ayanis Kalesi'nde kızılgeyik, tavşan ve 13 türde tespit edilen kuş türleri avcılığın bir göstergesi olmalıdır. Ancak sitadel alanında yaşayan soylu sınıf için avcılık çok az bir önem arz etmektedir. Ayanisliler için günümüzde olduğu gibi avcılığın hayati olmaktan ziyade egzotik bir faaliyet olarak görüldüğü söylenebilir. Nitekim günümüzde hala Van Gölü Havzası'nda göçmen bir kuş olarak bulunan Erguvani Balıkçıl ya da diğer adıyla Mor Balıkçıl (*Areda purpurae*) gibi göçebe kuş türlerinin kalede varlığının saptanması bunun göstergesidir. Araştırma alanı içerisinde tespit edilen birkaç evde yaban kazının görsel tatmin için besleniyor olması bu ilgiyi anlaşılabilir kılmaktadır. Söz konusu türlerin sitadel alanında yaşayan soylulara armağan olarak gelmesi de olasıdır.

Ayanis kalesi hayvan kalıntıları arasında bulunan sığır kemiklerinin modern köy yerleşmesi ile örtüşmediği açıktır. Bu durumun yaşanmasında ilgili bölümde bahsedildiği üzere hayvanların kasaplık işlemlerinin sitadel alanı dışında yapıp kaleye getiriliyor olmasının yanı sıra köy yerleşmesi ve civarının arazi kullanımı yatmaktadır. Öyle ki Ayanis Kalesi'nin aktif dönemlerinde günümüzde olduğu gibi siyasi köy ve mahalle sınırları yoktu. Araştırma alanımızın içerisinde kalan Atmaca, Alaköy, Mollakasım yerleşmelerinde Ayanis ve Özyurt'a nazaran daha yoğun büyükbaş hayvancılık

¹⁸⁸ Çilingiroğlu vd., 2009, s. 183.

yapılmaktadır. Ayanis'in günlük mera ve ulaşım alanları olarak kullanılabilecek bu arazi (kale civarının 5-7 km civarı) Urartular tarafından kullanılıyor olmalıdır. Nitekim Alaköy'de bulunan ve Urartu dönemine dair kalıntıların ulaşıldığı Garibin Tepe'sinin bir karakol niteliğinde olabileceği önerilmektedir. Söz konusu Garibin Tepe Alaköy'ün bulunduğu düzlük araziye hâkim bir konumda yer almaktadır.

Büyükbaş hayvanların süt veriminde Alaköy, Mollakasım, Atmaca gibi yeterli otlak alanlara sahip olan yerleşmelerde günlük 10 litrenin üzerinde süt üretiminin olması önemlidir. Nitekim Özyurt ve Dağönü yerleşmelerinde otlak alanların yetersiz kalması nedeniyle bu üretim yarıdan daha aza düşmektedir. Ayanis'teki büyükbaş hayvanlardan elde edilen süt miktarı Alaköy ve civar köylerine yakın miktarda olsa da bunun sebebi sığırların coğrafi şartlardan soyutlanarak modern besicilik yöntemiyle yalnızca ahırda besleniyor olmasıdır. Bu durum süt ve ürünlerinin birinci öncelikte tercih edildiğini tespit ettiğimiz Ayanis Urartu yerleşiminin Alaköy – Mollakasım ve civarında bulunan otlak alanlarına rağbet göstermiş olma olasılığını yükselten diğer bir bulgudur.

Urartu döneminde dağda hayvanları yatırma geleneği olup olmadığının tespitini yapmak olanaksızdır. Zira günümüzde hayvan yatırma yerlerinde oluşturulan beton yalaklar haricinde herhangi bir beşeri unsur bulunmamaktadır. Ancak Urartu'da yaygın yaylacılık faaliyetlerinin olduğu bilinmektedir. Nitekim bu yaylalardan biri olan Keşiş Gölü ve Yaylası günümüzde hala Gürpınar ilçesine bağlı 4 kırsal mahalle yerleşmesi tarafından kullanılmaktadır (**Foto. 6.13**).

Foto. 6.13. Keşiş Gölü ve yaylası.

Ayanis Kalesi'nin sakinleri tarafından bakmakla yükümlü oldukları hayvanların gıda ihtiyaçları karşılanmak zorundaydı. Yem ihtiyacını yerleşimleri olan kalenin civarından karşılamak durumundaydılar. Söz konusu tarımsal üretimin anlaşılabilmesi içinse Ayanis Kalesinin depo odalarına ve civarda bulunan tarım arazilerine değinmek gereklidir. Ayanis Kalesi'nin tüm tarımsal depolama kapasitesi 240.000 LT olarak hesaplanmıştır. Kalenin bulunduğu Ağartı mahallesinin tarımsal arazileri kalede bulunan tüm depo odalarını doldurmak için yeterlidir. Buna ek olarak kale ve çevresinde yaşayan halkın ihtiyacını karşılamak ve hayvanların istihkakını karşılamak gibi zorunluluklar devreye girdiğinde bu ihtiyaca cevap vermekten uzaktır. Nitekim Urartu döneminden bu yana teknolojinin gelişmesi ve beşeri faktörlerin artışı ile tarım arazilerinin fazlalaştığını söylemek doğru olacaktır. Bunun en güzel örneklerinden biri Ayanis Kalesi'nin doğusunda bulunan bir dağ eteğinde tarım arazisini fazlalaştırmak amacıyla oluşturulan taraçalardır. Urartular bu ihtiyacı karşılamak adına kalenin doğusunda bulunan ve şuan Alaköy, Mollakasım sınırları içerisinde kalan verimli düzlük ovayı kullanmış olmalıdır.

Urartuların geçim ekonomisinde önemli rol oynayan hayvancılık, hayvan tercihleri, hayvan sömürüsü, hayvanların tercih nedenleri, tüketim tercihleri, otlak ve

mera alanlarının kullanımı gibi sorular zooarkeolojik ve etnoarkeolojik veriler ışığında değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak Urartuların Ayanis Kalesi özelinde hayvancılığı, hayvan tercihleri, hayvanların tercih nedenleri, hayvansal üretimin tercih önceliği, hayvanın tüketim tercihi, kalenin civarındaki mera alanlarının ve tarım alanlarının kullanımı zooarkeolojik ve etnoarkeolojik veriler ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Alaeddinoğlu, Faruk ve Aydın, Bahtiyar, “Van’da Sulak Alanların Mevcut Durumu ve Turizme Konu Olma Yeterlilikleri”, *International Geography Symposium on the 30th Anniversary of TUCAUM*, Ankara 2018, 370-381.
- Alaeddinoğlu, Faruk ve Yılmaz, Erkan, “Van Gölü Havzası’nda Su Potansiyelinin Tespiti ve Geleceği”, 38. *İCANAS 10*, Ankara 2007, 19-42.
- Altan Aydın, Funda ve Doğu, Ali Fuat, “Göllerde Seviye Değişimleri ve Nedenleri: Van Gölü Örneği”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41, Van 2018, 183-208.
- Altan Aydın, Funda, “Van Gölü Seviye Değişimleri ve Kıyılar Üzerindeki Etkileri”(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2017.
- Angle, Micaela ve Dottarelli, Roberto, “Ethnoarchaeology at Uslu (Elazığ): A Preliminary Report on Contemporary Pottery Manufacture In Eastern Anatolia,” *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1990, 467-479.
- Arutjunjan, Nikolai V., *Zemledelie i skotovodstvo v Urartu*. Izdatel’sstvo Akademii Nauk Armjamskoj SSR, Erevan 1964.
- Atalay, İbrahim ve Efe, Recep, *Türkiye Biyocoğrafyası (Türkiye Vegetasyon ve Zoocoğrafyası)*, Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri, İzmir 2015.
- Atalay, İbrahim, ”Pleistosen Sonu ve Holosen Başlarında Anadolu’nun Paleocoğrafya Şartlarına Genel Bir Bakış” *Coğrafya Araştırmaları*, 4(4) Ankara 1989, 7-18.
- Aurenche, Olivier ve Calley, Sylvie ,1984 “Une expérience ethnoarchéologique: Cafer Höyük (Turquie)”, *Paléorient*, 10, 1984, s. 122-127.
- Aurenche, Olivier., Bazin, Marcel ve Sadler, Serge, *Villages engloutis: enquête ethnoarchéologique à Cafer Höyük (Vallée de l’Euphrate)*, De Boccard, Paris 1997.
- Avcı, Can, *Van Gölü Havzası’nda Urartu İskân Politikası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.

- Barnett, Richard David ve Watson, W., “Russian Excavations in Armenia”, *Iraq*, XIV, 1952, 132–147.
- Barnett, Richard David, “Further Russian Excavations in Armenia (1949–1953)” *Iraq*, 21, 1959, 1–19.
- Bartosiewicz, Laszlo, “Herding in Period VI A. Development and changes from Period VII”, (Ed. M. Frangipane) *Economic centralisation in formative states: the archaeological reconstruction of the economic system in 4th millennium Arslantepe*, Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell’Antichità, Università di Roma “La Sapienza”, Rome 2010, 119-149.
- Bartosiewicz, Laszlo, “Interim Report on the Bronze Age Animal Bones from Arslantepe (Malatya, Anatoila), (Eds. Buittenhuis H., Bartosiewicz L., Choyce A.) *Archaeozoology of the Near East III*, ARC Publications, 18, Gröningen 1998, 221 – 232.
- Batmaz, Atilla, “Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları”, *Belleten*, LXXXVII (280), 2013, 801-832.
- Baykara, İsmail., Dinçer, Berkay ve Şahin, Serkan, “Gürgürbaba Tepesi: Alt ve Orta Paleolitik Dönem Buluntu Yerleri, Erciş-Van”, *Anadolu Araştırmaları*, (21), İstanbul 2018, 76-104.
- Baysal, Adnan, “Doğu Anadolu Arkeolojisinde Göçebelik ve Yaylacılık Kültürü (M.Ö. II Bin): Veriler Işığında Yeni Düşünceler”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 13, Sayı: 23, 2012/2, 2012, s. 255-268.
- Belli, Oktay, “1994 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, XVII/I, Ankara 1996, 379–408.
- Belli, Oktay, “Van–Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *Colloquium Anatolicum*, II, 2003, 1– 49.
- Belli, Oktay, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, İstanbul 1998.
- Benedict, Ruth, *Patterns of Culture*, Houghton Mifflin, Boston 1961.

- Binford, Lewis R., "Archaeology as Anthropology." *American Antiquity*, 28 (2), 1962, 217–225.
- Boessneck Joachim ve von den Driesch, Angela, "Tepecik'te 1970 ile 1973 Yılları Arasındaki Kazılarda Bulunan Hayvan Kemikleri" *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 6, Ankara 1979 s.95-96.
- Boessneck, Joachim ve Kokabi, Mostefa, "Tierknochenfunde" in Kleiss, Wolfram (Ed. W. Kleiss) *Bastam II*, Berlin 1988, 175-262.
- Boessneck, Joachim ve von den Driesch, Angela, "Norşuntepe ve Diğer Höyüklerde Ele Geçen Kemik Buluntularına Göre Altınova'nın Tarih Öncesi Yaban Hayvanları", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 5, 1976 Ankara, 60-69.
- Boessneck, Joachim ve von den Driesch, Angela, "The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-1970: Preliminary Report. Part IX: The Animal Remains" *Journal of Near Eastern Studies*, 33 (1), The University of Chicago Press, 1974, 109-112.
- Boessneck, Joachim ve von den Driesch, Angela, "Tülintepe 1971-1972 Kazıları Hayvan Kemikleri", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 5, 1976 Ankara, 145 – 146.
- Bottema, Sytze, "Holocene vegetation of the Van area: palynological and chronological evidence from Söğütlü, Turkey", *Vegetation History and Archaeobotany*, 4 (3), 1995, 187 – 193.
- Bournoutian, George A, *A Concise History of the Armenian People*, Mazda Publishers, California 2006.
- Bököny, Sandor, "Late Chalcolithic and Early Bronze I Animal Remains from Arslantepe (Malatya), Turkey: a Preliminary Report", (Eds. M. Frangipane ve A. Palmieri) *Perspectives on Protourbanization in Eastern Anatolia: Arslantepe (Malatya). An Interim Report on 1975-1983 Campaigns, Origini XII/2*, 1983, 581-597.
- Burney, Charles Allen, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze", *Anatolian Studies VIII* 1958, 157 – 209.

- Burney, Charles Allen, “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region.”, *Anatolian Studies*, Vol. 7, Ankara 1957, 37-53.
- Clarke, David L., *Analytical Archaeology*, Methuen, 1968.
- Çavuşoğlu, Rafet., Biber, Hanifi., Kılıç, Sinan ve Yılmaz, Hakan, “Van Çavuştepe Kalesi ve Urartu Nekropolü 2017 Yılı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 40, Ankara, 2019, 275 – 297.
- Çifçi, Ali, “Urartu Krallığında Tarım ve Hayvancılık ile Krallığın Ekonomi Politikası” *Arkeoloji ve Sanat*, 159. İstanbul 2018, 19-30.
- Çifçi, Ali, *Interpretations of the Socio-Economic Structure of the Urartian Kingdom*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), School Of Histories, Languages and Cultures (Archaeology, Classics And Egyptology), Liverpool 2014.
- Çifçi, Ali, *The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom*, Brill, Leiden, Boston 2017.
- Çilingiroğlu, Altan., Çevik, Özlem., Erdem, Aylin Ü., Stone, Elizabeth., Harmanşah, Ömür., Erol Işık, Nuran., Zimansky, Paul ve Batmaz, Atilla, *Van Ayanis (Ağartı) Köyü’nde Etnoarkeolojik Araştırma*. Tübitak Projesi (106K224). İzmir 2009.
- Erkmen, Mustafa ve Altunkaynak, Gülşah, “Erzurum, Aziziye, Alaybeyi 2017 Yılı Kazıları”, *27. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara 2019, 171- 189.
- Esin, Ufuk, “Tepecik Kazısı, 1974” *Keban Projesi 1974 – 1975 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: 1, No: 7 Ankara 1982, 71 – 93.
- Fellows, Charles, *Travels and Resaerches in Asia Minor: More Particularly in the Province of Lycia*, J. Murray, London 1852.
- Frangipane, Marcella - Siracusano Giovanni, “Changes in subsistence strategies in east Anatolia during the 4th and 3rd millennium BC”, (Eds. Anteriter P., Bartosiewicz L., Jerem E., Meid W.) *Man and the Animal World. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaelinguistics in memoriam Sándor Bökönyi*, *Archaeolingua*, Budapest 1998, 237-246.

- Frangipane, Marcella, “Arslantepe-Malatya: A Prehistoric and Early Historic Center in Eastern Anatolia”, (Eds. John Gregory McMahon, Sharon R. Steadman) *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, NewYork 2011, 968-992.
- Frangipane, Marcella, “The Late Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe: Chronological and Cultural Remarks From a Frontier Site” (Eds. C. Marro vet H. Hauptmann) *Chronologies des Pays du Caucase et de L’Euphrate aux IVe - IIIe Millenaires*, Paris 2000, 439 – 472.
- French, David ve Mitchell, Stephen, “Aşvan Kazıları, 1970.” *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, ODTÜ, Ankara, 1972, s. 55-62.
- Gebel, Hans Georg, “Eine rezente abschlagindustrie in der mittleren Euphrat region Hilvan.” *In Lower Euphrates Project 1978-1979 Activities.*, I (3), 1987, 272-280.
- Genç, Bülent, *Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Urartu Krallığının Batı Yayılımı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2008.
- Gürbüz, Orhan, *Van Gölü Çevresi'nin Coğrafyası (Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- Hodder, Ian, *Symbols in Action: Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*, Cambridge, 1982.
- Hopkins, Lisa, “Ethnoarchaeology at Sos Höyük: A preliminary report.” *Ancient Near Eastern Studies*, 36, 1999, 132-149.
- Hopkins, Lisa, *Archaeology at the Northeastern Anatolian Frontier VI: An Ethnoarchaeological study of Sos Höyük and Yiğittaşı Village*. Peeters Pub., Louvain 2003.
- Hovhannisyan, Constantine, *The Wall – Paintings of Erebooni*, Armenian SSR Academy of Sciences Publishing House, Yerevan 1973.
- Işıklı, Mehmet ve Özdemir, Mehmet Ali, “2014 Yılı Ayanis Kalesi Koruma, Onarım ve Kazı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 37 (2), Ankara 2015, 275 – 287.

- Işıklı, Mehmet, “The Subsistence Economy Of The Kura-Araxian Folks İn Eastern Anatolia: Animal Husbandry And Pastoralism”, *Azərbaycanın Erkən Əkinçilik Dövrü Abidələri (Məqalələr Toplusu)*, Bakü 2012, 103 – 112.
- Işıklı, Mehmet, “Yükseklerde Arkeoloji Yapmak. Doğu Anadolu Arkeolojisinin Dünü-Bugünü”, (Ed. Aynur Özırat), *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin’e Armağan*, Ege Yayınları, İstanbul 2014, 1-13.
- Işıklı, Mehmet, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Karmaşık Bir Kültürel Yapının Analizi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- Işıklı, Mehmet, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur Ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2005.
- Işıklı, Mehmet., Öztürk, Gülşah ve Parlıtı, Umut, “Van Ayanis Kalesi 2015 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 38 (2), Ankara 2016, 587 – 598.
- Işıklı, Mehmet., Akın, Ayşegül ve Öztürk, Gülşah, “Van Ayanis Urartu Kalesi Kazılarında Yeni Dönem”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 35, Erzurum 2015, 78-92.
- Kalkan, Aytekin, *Etnoarkeolojinin Anadolu’da Uygulanabilirliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2009.
- Karaosmanoğlu, Mehmet ve Yılmaz, Mehmet Ali, “Altıntepe 2017 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *Kazı Sonuları Toplantısı*, 40, Ankara 2019, 617 – 633.
- Karaosmanoğlu, Mehmet, “Erzincan Altıntepe Kalesi-Erzincan Altıntepe Fortress” (Eds. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar) *Urartu, Doğu’da Değişim-Transformation in the East*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, 366-373.
- Korfmann, Manfred, *Tilkitepe: Die Ersten Ansätze Prahistorischer Forschung in der Östlichen Türkei. İst. Mitt. Beiheft 26*, Tübingen 1982.
- Koşay, Hamit Zübeyr, *Anadolu’nun Etnografya ve Folkloruna Dair Malzeme I: Alacahöyük. Das Dorf Alaca Höyük. Materialien zur Ethnographie und Volkskunde von Anatolien*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1951.

- Koşay, Hamit Zübeyr, *Etnografya ve Folklor Kılavuzu*, Ulusal Matbaa, Ankara 1939.
- Koşay, Hamit Zübeyr, *Pulur (Sakyol) Etnografya ve Folklor Araştırmaları*, ODTÜ, Ankara 1977.
- Koşay, Hamit Zübeyr, “*Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*”, ODTÜ, Ankara 1976.
- Küchelmann, Hans Christian., Manaseryan, Nina ve Mirzoyan, Lilit, “Animal Bones from Aramus, Armenia, Excavation 2004”, *Archaeozoology of the Near East*, 9 (1), Oxford, 2017, 112 – 130.
- Marro, Catherine ve Özfirat, Aynur, “Pre-Classical Survey in Eastern Turkey: The First Preliminary Report: The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region”, *Anatolia Antiqua*, XI, 2003, 385 – 422.
- Mccorriston, Joy, “The Fiber Revolution: Textile Extensification, Alienation, and Social Stratification in Ancient Mesopotamia” *Current Anthropology*, 38, 1997, 517-549.
- Melikişvili, Georgij Aleksandroviç, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1960. (UKN)
- Mellink, Machteld J, “Anatolian Chronology”, (Ed. R.W. Ehrich) *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago Universtiy Press, 1992, 207 – 220.
- Obermaier, Henriette, “Tierknochenfunde aus Horom, Armenien, von der frühen Bronzezeit bis in späturartäische Zeit” *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 38, 2006, 141–195.
- Okuldaş, Cansu ve Üner, Serkan, “Alaköy Fayı’nın Jeomorfolojik Özellikleri ve Tektonik Etkinliği (Van Gölü Havzası-Doğu Anadolu)”, Hacettepe Üniversitesi Yer Bilimleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Bülteni, *Yerbilimleri Dergisi*, 34 (3), Ankara 2013, 161-176.
- Onar, Vedat., Belli, Oktay ve Alpak, Hasan, “M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Van–Yukarı Anzaf Urartu Kalesi’nde Ortaya Çıkarılan Büyükbaş Hayvan İskeletlerinden Kemik İliği Çıkarılması Bulguları”, (Ed. O. Belli) *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara 2008, 193–200.

- Onar, Vedat., Pazvant, Gülsün ve Belli, Oktay, “Osteometric Examination of Metapodial Bones in Sheep (*Ovis aries* L.) and Goat (*Capra hircus* L.) Unearthed from the Upper Anzaf Castle in Eastern Anatolia”, *Revue de Médecine Vétérinaire*, 159/3, 2008, 150–158.
- Öner, Ertuğ, *Van-Ayanis Çevresinde Jeomorfoloji Araştırmaları*, Ege Üniversitesi Araştırma Proje Raporu, İzmir 2002.
- Özdoğan, Mehmet, “Türkiye Arkeolojisine Tarihsel Süreç İçinde Bir Bakış”, (Eds. Ünsal Yalçın, Cemal Pulak, Rainer Slotta), *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ege Yayınları, Bochum 2006, 29-47.
- Özfırat, Aynur, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001.
- Özgüç, Tahsin, *Altın-tepe Mimarlık Anıtları Ve Duvar Resimleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1966.
- Palmieri, Alba - Frangipane, Marcella, “Assetto redistributivo di una società protourbana della fine del 4. Millennio”, *Dialoghi di Archeologia*, 1, 1986, 35-44.
- Palumbi, Giulio, “Pastoral models and centralised animal husbandry. The case of Arslantepe”, (Ed. M. Frangipane) *Economic centralisation in formative states: the archaeological reconstruction of the economic system in 4th millennium Arslantepe*, Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell’Antichità, Università di Roma “La Sapienza”, Rome 2010, 149-163.
- Payne, Martget R., *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- Piotrovsky, Boris Borisovich, *The Ancient Civilization of Urartu*, Nagel Publishers, London 1969.
- Piotrovsky, Boris Borisovich, *Urartu*, Geneva 1969.
- Piro, Jennifer, *Pastoralism in the Early Transcaucasian Culture: The Faunal Remains from Sos Höyük* (Doktora Tezi), New York University, Department of Anthropology, NewYork 2009.

- Polat, Fecri, *Doğu Anadolu Yayla Kültürü ve Yayla Mimarisi: (Etnoarkeolojik Bir Bakış)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- Polat, Fecri, *Doğu Anadolu Yayla Kültürü ve Yayla Mimarisi: (Etnoarkeolojik Bir Bakış)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- Pots, Daniel T., “Achievement and Misfortune: On The Life And Death Of Friedrich Eduard Schulz (1799-1829)”, *Journal Asiatique*, 305 (2), Paris 2017, 249-270.
- Reimer, Andreas., Landmann, Günter ve Kempe, Stephan, “Lake Van, Eastern Anatolia, Hydrochemistry and History”, *Aquatic Geochemistry*, 2009, 195-222.
- Rothman, Mitchell S, “The Pottery of the Muş Plain and the Evolving Place of a High Border Land”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1994, 281 – 294.
- Runnels, Curtis, “Ethnoarchaeology as a Sub-Discipline of Archaeology”, *Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia*, 2, 2005, 7-14.
- Sagona, Antonio, “Sos Höyük and the Erzurum Region in late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeastern Anatolia”, (Eds. C. Marro ve H. Hauptmann), *Chronologies des Pays du Caucase et de L’Euphrate aux IVe – IIIe Millenaires*, Paris 2000, 329 – 373.
- Sağlamtemir, A. Haluk, *Urartu Krallığı’nın Ekonomik Yapısı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001.
- Saint-Martin, Antoine-Jean, “Notice sur le voyage litteraire de M. Schulz en Orient, et sur les decouvertes qu’il a faites recemment dans Ides ruines de la ville de Semiramis en Armenie”, *Journal Asiatique*, 2, Paris 1828, 161-188.
- Salvini, Mirjo, “The Inscription of Ayanis (Rusahinili Eiduru–kai) Cuneiform and Hieroglyphic: Royal Inscriptions on Bronze Artifacts”, (Eds. A. Çilingiroğlu ve M. Salvini) *Ayanis I: Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eiduru–kai 1989–1998*, Roma 2001, 271– 278.
- Salvini, Mirjo, *Corpus Dei Testi Uratei (CTU I-II)*. Istituto di Studi Civiltà Dell’e Egeoe Del Vicino Oriente Documenta Asiana, Rome 2008. (CTU I-II)
- Saraçoğlu, Hüseyin, *Doğu Anadolu Bölgesi*, MEB Yayınları, İstanbul 1989.

- Sevin, Veli, “Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 5 (2), Ankara 1987, 1-44.
- Sevin, Veli, “Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1985” *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 4, Ankara 1986, 279-300.
- Sevin, Veli, “The Origins of the Urartians in the Light of the Van/Karagündüz Excavations.” *Anatolian Studies*, 49, 1999, 159–164.
- Sezer, Vedat, “İnterdisipliner Bir Çalışma “Zooarkeoloji”: Ayanis Örneği”, [Bildiri], *Genç Araştırmacılar Sempozyumu I*, (Nisan 2017), Atatürk Üniversitesi.
- Siddiq, Abu Bakar ve Sezer, Vedat, “Ayanis Kalesi Hayvan Kalıntıları”, *30. Yılında Ayanis Kalesi Kazıları* (yayında).
- Siddiq, Abu Bakar, “Alaybeyi Höyük’te İnsan-Hayvan İlişkisi”, Erzurum Müzesi Alaybeyi Kazıları, İletişim Yayınları, (yayında).
- Şaroğlu, Fuat ve Yılmaz, Yücel, “Doğu Anadolu’da Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim ve Havza Modelleri” *MTA Dergisi*, 107, Ankara 1986, 73-94.
- T.C. Orman Ve Su İşleri Bakanlığı, Su Yönetimi Genel Müdürlüğü, *İklim Değişikliğinin Su Kaynaklarına Etkisi Projesi Proje Nihai Raporu, EK-27, Van Gölü Havzası*, Haziran 2016.
- Takaoğlu, Turan, “Ethnoarchaeology in Turkey: a historical approach”, *Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia*, 2004, 15-39.
- Tan, Armağan., Konyar, Erkan., Genç, Bülent ve Avcı, Can, “Excavations at the Old City, Fortress, and Mound of Van: Work in 2017”, *Anatolia Antiqua*, XXVI, 2018, 143-155.
- Tarhan, M. Taner, “Sevgili Hocamız Prof. Dr. Afif Erzen”, *Anadolu Araştırmaları*, (14), İstanbul 1996, 1-19.
- Teltik, İlkay, “Van Gölü Su Seviyesinin Stokastik Modellenmesi” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2008.

- Toker, Nezir Y., Onar, Vedat., Belli, Oktay., Ak, Seyyal., Alpak, Hasan ve Konyar, Erkan, “Preliminary Results of the Analysis of Coprolite Material of a Dog Unearthed from the Van-Yoncatepe Necropolis in Eastern Anatolia”, *Turkish Journal of Veterinary and Animal Sciences*, cilt: 29, sayı: 3, 2005, s. 759-765.
- TÜİK 2018, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=101&locale=tr>
- Van Loon, Maurits N., “Architecture and Stratigraphy”, (Ed. M.N. van Loon) *Korucutepe Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, California and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anatolia 1968 – 1970*, Amsterdam 1978, 3 – 45.
- Vila, Emmanuelle, *L’exploitation des animaux en Mésopotamie aux IV et III millénaires avant J.C.*, CNRS, Paris 1998.
- Yakar, Jak, “Ethnoarchaeology in rural Anatolia”, *Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia*, 1, 2004, 7-15.
- Yakar, Jak, “Etnografya Işığında Arkeolojide Sosyal ve Kültürel Değerlendirmeler”, *Colloquium Anatolicum*, I, 2002, s. 25-52.
- Yakar, Jak, *Anadolu’nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.
- Yalman, Nurcan, “Ethnoarchaeology, Analogy, and Progbelms”, *Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia*, 2, 2005, 15-27.
- Yıldız, Mehmet Zeydin ve Deniz, Orhan, “Kapalı Havza Göllerinde Seviye Değişimlerinin Kıyı Yerleşmelerine Etkisi: Van Gölü Örneği”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), Elazığ 2005, 15-31.
- Yıldız, Sıtkı, *Van’da 3 bin yıllık köpek iskeleti bulundu*, Erişim (6 Ağustos 2019), <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/vanda-3-bin-yillik-kopek-iskeleti-bulundu/322331>
- Yılmaz, Ahmet Vedat, *Ağartı-Özyurt Civarında (Van Gölü Doğusu) Yüzeyleyen Orta Eosen ve Orta Miyosen Türbiditlerinin Sedimantolojik ve Yapısal Özelliklerinin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Van 2017.

Yılmaz, Ahmet Vedat, *Ağartı-Özyurt Civarında (Van Gölü Doğusu) Yüzeyleyen Orta Eosen ve Orta Miyosen Türbiditlerinin Sedimentolojik ve Yapısal Özelliklerinin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Van 2017.

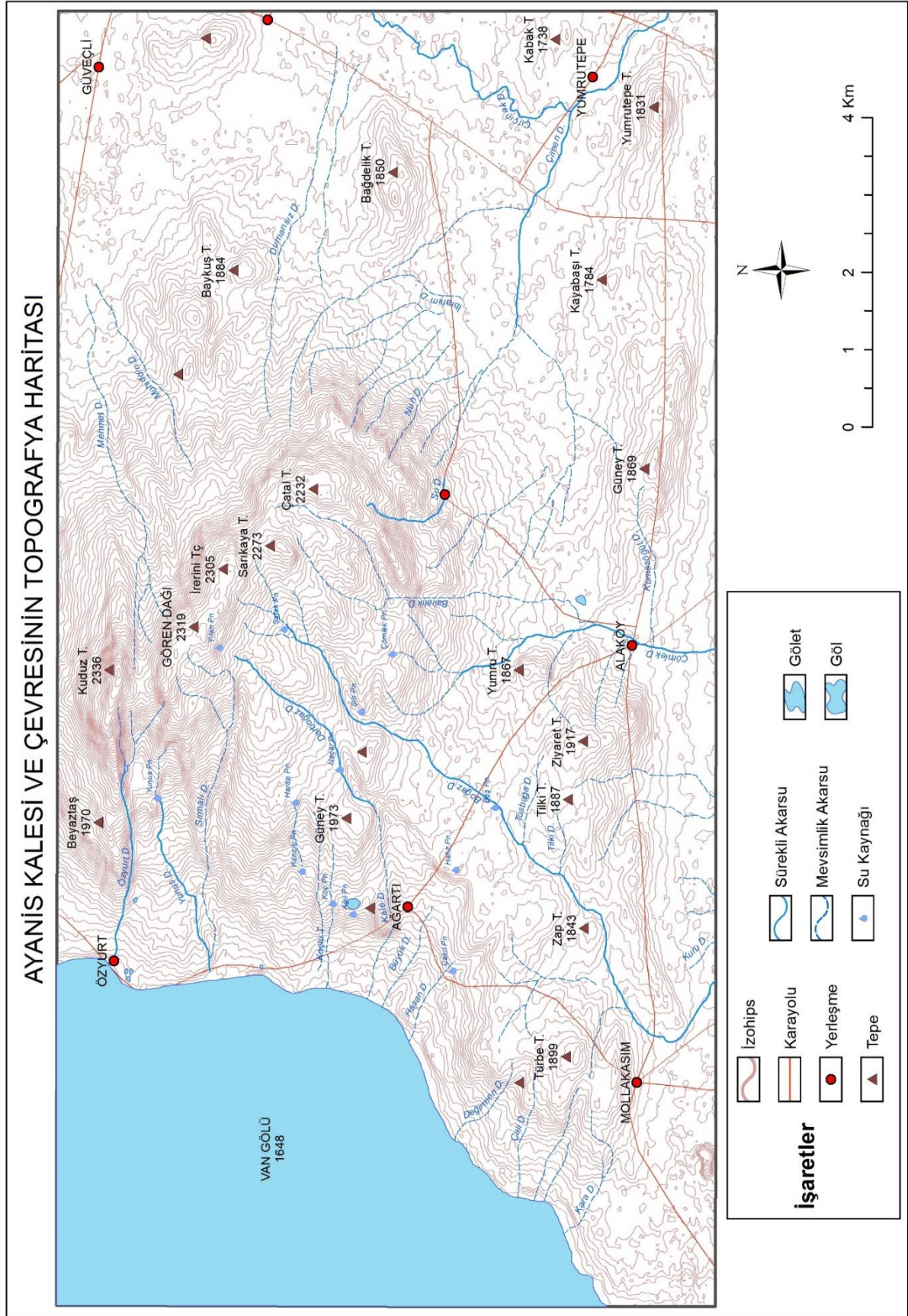
Zeder, Melinda A., “Understanding Urban Process Through The Study of Specialized Subsistence Economy in The Near East”, *Journal of Anthropological Archaeology*, 7 (1), 1988, 1 -55.

Zimansky, Paul, “Bones and Bullae: An Enigma from Bastam, Iran”, *Archaeology*, 32 (6), 1979, 53- 55.

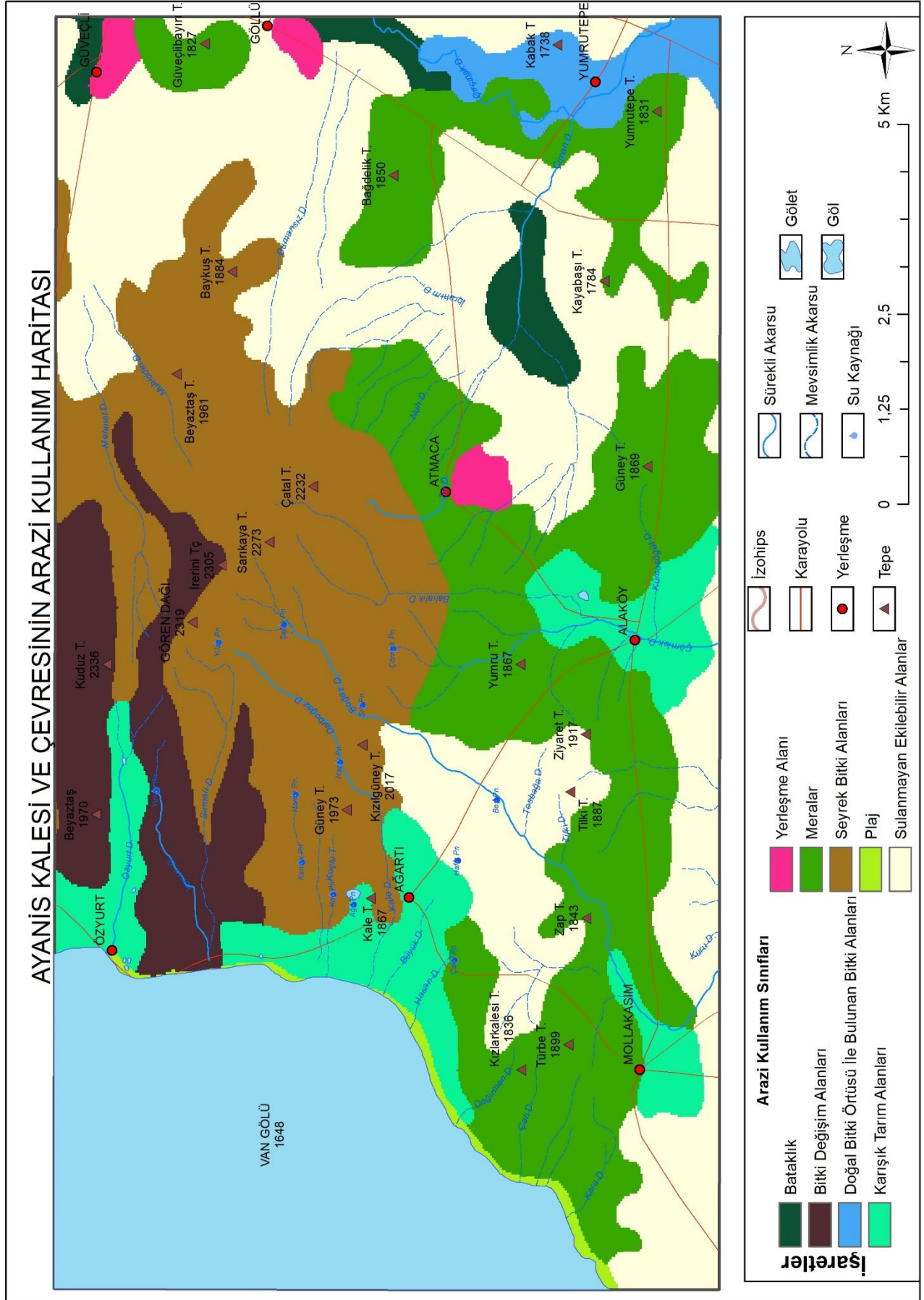
Zimansky, Paul, “MB2/OB5 Excavations and the Problem of Urartian Bone Rooms”, (Ed. W. Kleiss) *Bastam II*, Berlin 1988, 107-124.

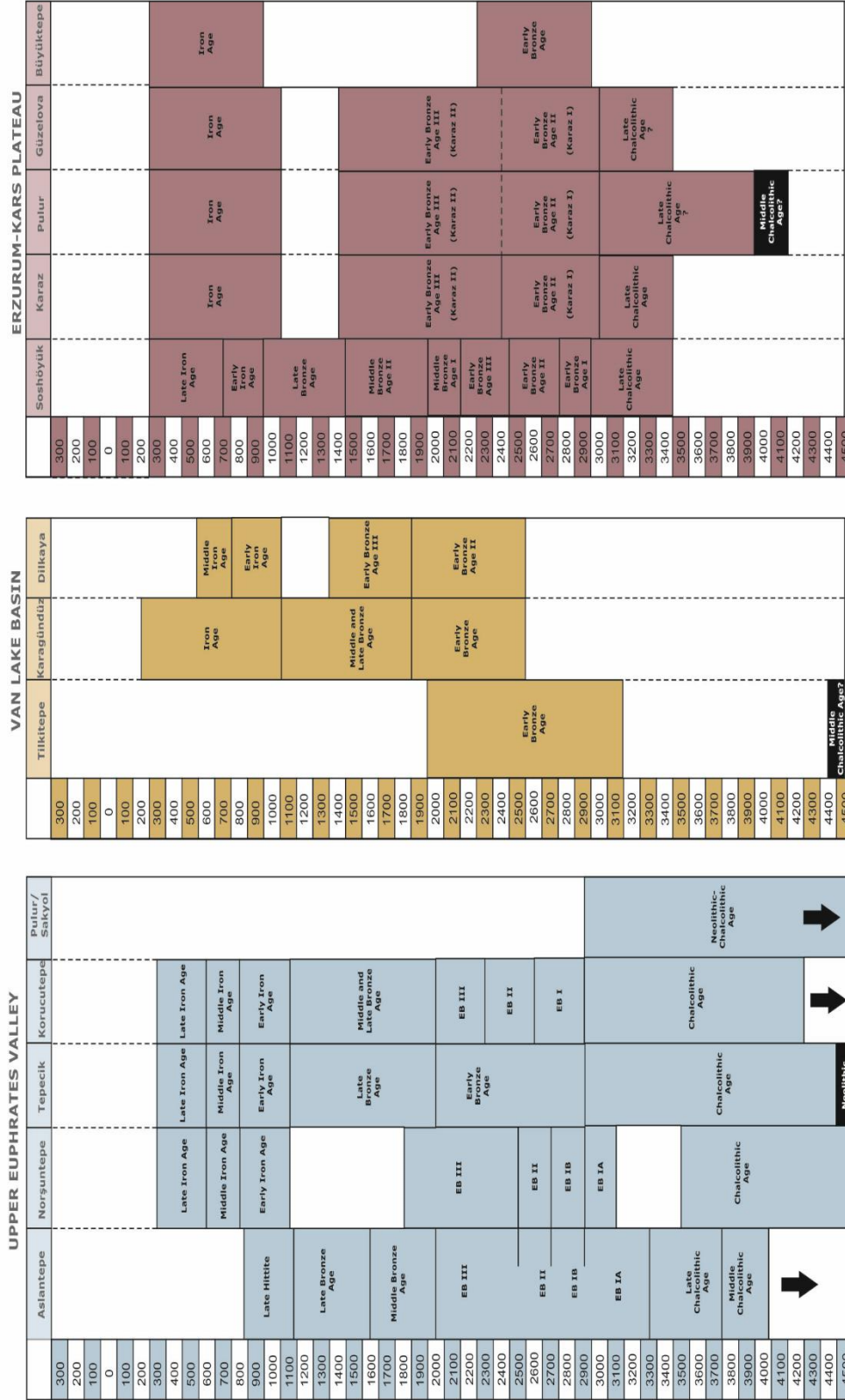
LEVHALAR

Levha 1. Ayanis Kalesi ve Çevresinin Topografya Haritası (Buket Beşikçi)

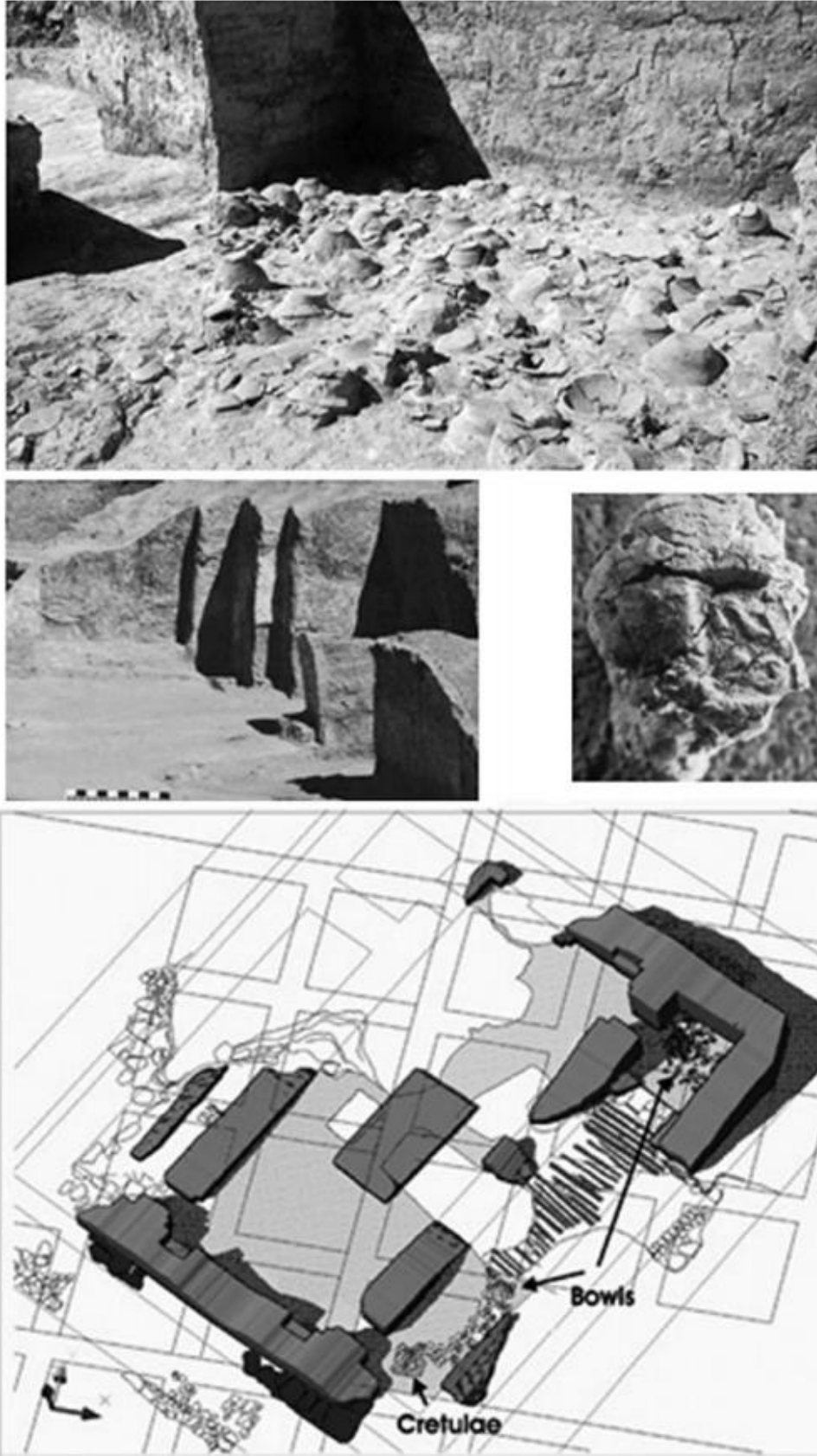
Levha 2. Ayanis Kalesi ve Çevresinin Arazi Kullanım Haritası (Buket Beşikçi)

Levha 3. Doğu Anadolu Kronolojisi (Işıklı, 2017, s. 107).

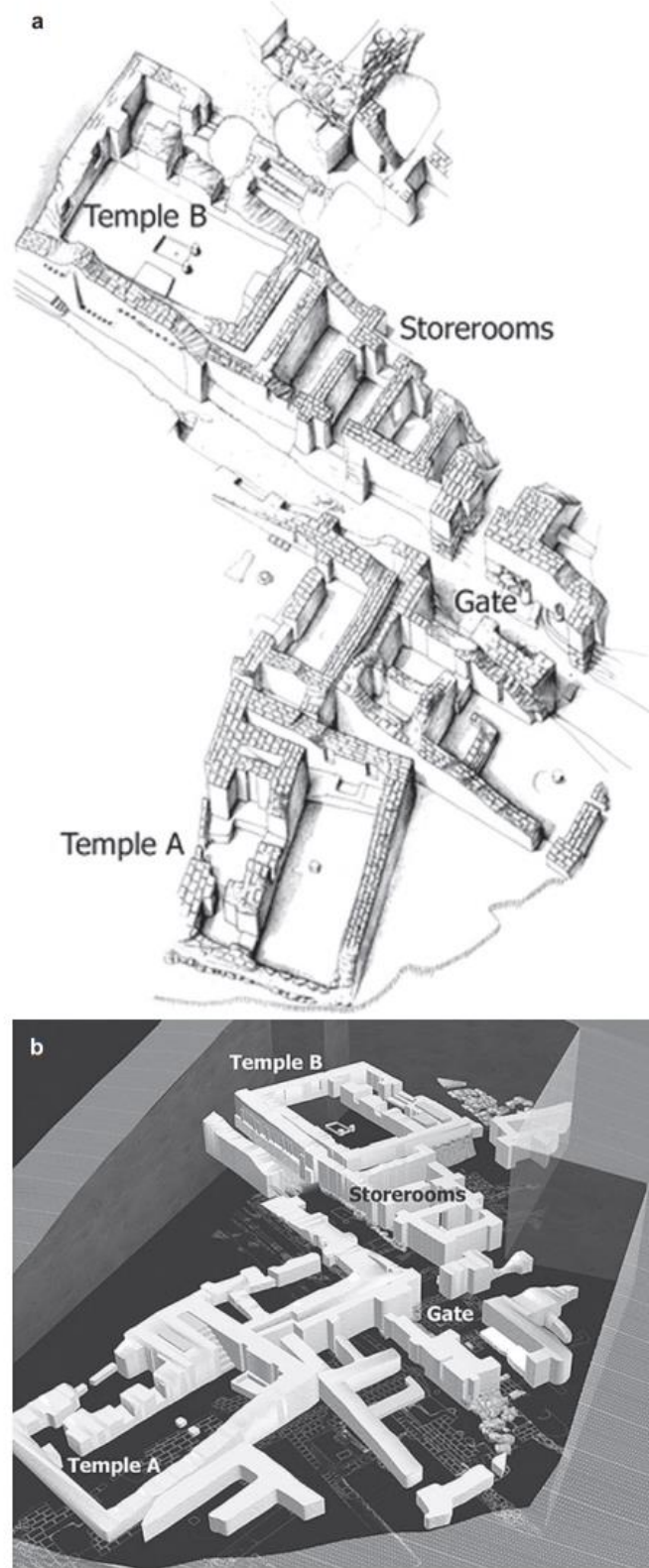
Levha 4. Arslantepe VII (Geç Kalkolitik 3-4) elit yapısı. (Marcella Frangipane, 2011, s. 973, Fig. 45-2.

Levha 5. Arslantepe VII (Geç Kalkolitik 4)'e tarihlenen C Tapınağı
(Frangipane 2011, s.975, Fig. 45-3)

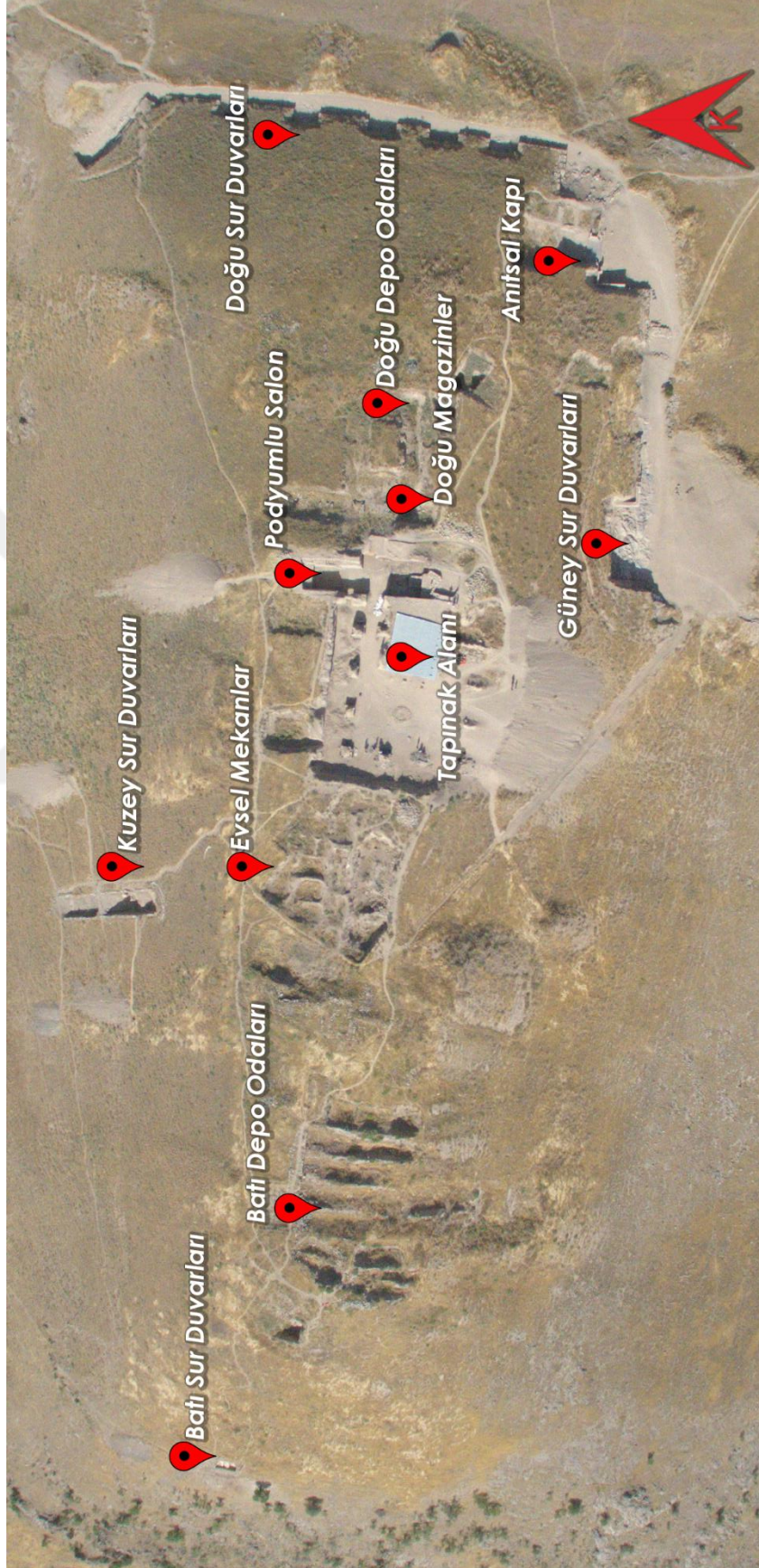
Levha 6. Arslantepe VI A (Geç Kalkolitik 5) saray yapısının korunan kısmı
(Frangipane 2011, s.976, Fig. 45-4)

Levha 7. Arslantepe VI A (Geç Kalkolitik 5) saray yapısının yeniden kurulumu
(Frangipane 2011, s.977, Fig. 45-5)

	C 30	C 31	C 32	D 23	D 33	E 21	E 23	E 24	E 27	E 28	E 29	E 30	E 31	E 32	E 33	F 23	F 24	F 27	F 28	F 28 (Pit-1)	F 29	F 30	F 31	F 32	F 33	E-F 27	E-F 28	E-F 29	E-F 30	NISP	%NISP	
Sheep / Koyun (<i>Ovis aries</i>)	-	-	1	5	4	-	10	8	4	15	32	31	5	-	1	12	2	12	21	-	18	3	11	2	-	5	-	12	-	214	8.33	
Goat / Keçi (<i>Capra hircus</i>)	-	3	1	-	-	-	9	-	7	6	5	16	5	-	-	-	1	4	19	4	7	5	8	-	-	-	-	4	1	105	4.09	
Sheep/goat-Koyun/Keçi (<i>Ovicapra</i>)	-	1	-	17	-	-	34	19	26	43	101	89	45	8	-	13	16	77	72	5	54	19	63	-	2	17	-	33	4	758	29.54	
Cattle / Sığır (<i>Bos taurus</i>)	2	13	20	4	-	-	28	24	29	104	136	116	35	13	4	31	17	65	76	1	138	17	28	8	14	23	-	29	1	976	37.95	
Boar / Yaban domuzu (<i>Sus scrofa</i>)	-	-	-	-	-	-	2	1	6	13	2	7	-	-	-	-	-	10	2	20	12	-	5	3	-	-	-	1	2	86	3.35	
Horse / At (<i>Equus caballus</i>)	-	2	-	-	-	-	1	-	2	8	11	7	-	1	-	1	-	-	3	-	-	-	-	1	-	3	-	1	-	41	1.60	
Donkey / Eşek (<i>Equus asinus</i>)	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	5	0.19	
Reed deer / Kızıl geyik (<i>Cervus elaphus</i>)	-	-	-	-	-	-	1	1	-	3	1	2	1	-	-	-	1	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	14	0.54	
Leopard / Leopar (<i>Panahara pardus</i>)	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0.04	
Dog / Köpek (<i>Canis familiaris</i>)	-	-	-	47	-	-	16	3	3	1	7	5	1	2	-	121	3	4	4	-	4	1	2	2	-	-	1	1	-	228	8.87	
Wolf / Kurt (<i>Canis lupus</i>)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0.08	
Red fox / Kızıl tilki (<i>Vulpes vulpes</i>)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	7	0.27	
Eurasian otter / Su samuru (<i>Lutra lutra</i>)	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0.04	
Hare / Tavşan (<i>Lepus europaeus</i>)	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	4	0.16	
Eurasian beaver / Kunduz (<i>Castor fiber</i>)	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0.08	
Vole / Sıçan (<i>Microtus</i> sp.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	3	0.11	
Field mouse / Tarla fare (<i>Apodemus</i> sp.)	-	-	-	1	-	6	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1	-	-	-	1	-	15	0.58	
Rat / Fare (<i>Rattus</i> sp.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0.04	
Unidentified rodent / Belirlenmeyen kemirgenler	-	-	-	1	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	7	0.27	
Black-tailed godwit / Çamur çulluğu (<i>Limosa limosa</i>)	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0.04	
Common crane / Bayağı turna (<i>Grus grus</i>)	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0.08	
Greylag goose / Yaban kazı (<i>Anser anser</i>)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	2	0.08	
Chukar partridge / Kınalı keklik (<i>Alectoris chukar</i>)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0.04	
Pheasant / Sülün (<i>Phasianus</i> sp.)	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0.08	
Teal / Çamurcun (<i>Anas crecca</i>)	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0.08	
Little owl / Kukumav (<i>Athene noctua</i>)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	0.04	
Eurasian woodcock / Avrasya çulluğu (<i>Scolopax rusticola</i>)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	0.04	
Freshwater oyster / Tatlı su istiridye	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0.04	
Homo / İnsan	-	17	1	-	-	-	-	-	5	8	4	12	2	4	3	2	-	2	5	-	5	3	2	6	-	-	3	1	1	-	86	3.35
Total / Toplam	2	36	23	75	4	6	102	58	92	205	303	290	95	28	8	180	41	181	207	30	241	50	123	23	16	50	4	86	10	2569		
Burnt bones / Yanmış kemikler	-	-	-	-	-	-	14	-	3	21	14	9	2	-	-	-	2	22	13	-	26	-	6	-	-	-	-	4	-	136		
Vertebrae, rib, unidentified and fragmented bones / Omurga, Kaburga, tanımlanmamış ve parçalanmış kemikler	-	92	-	44	-	-	98	32	153	84	223	224	66	37	20	88	15	101	157	-	122	25	81	28	33	110	-	53	-	1886		
Grand Total / Genel Toplam	2	128	23	119	4	6	214	90	248	310	540	523	163	65	28	268	58	304	377	30	389	75	210	51	49	160	4	143	10	4591		

Levha 8. Alaybeyi Höyük’te tanımlanmış hayvan kalıntıları. (Siddiq, yayında)

Levha 9. Ayanis Kalesi'nde kazısı gerçekleştirilen mekanlar

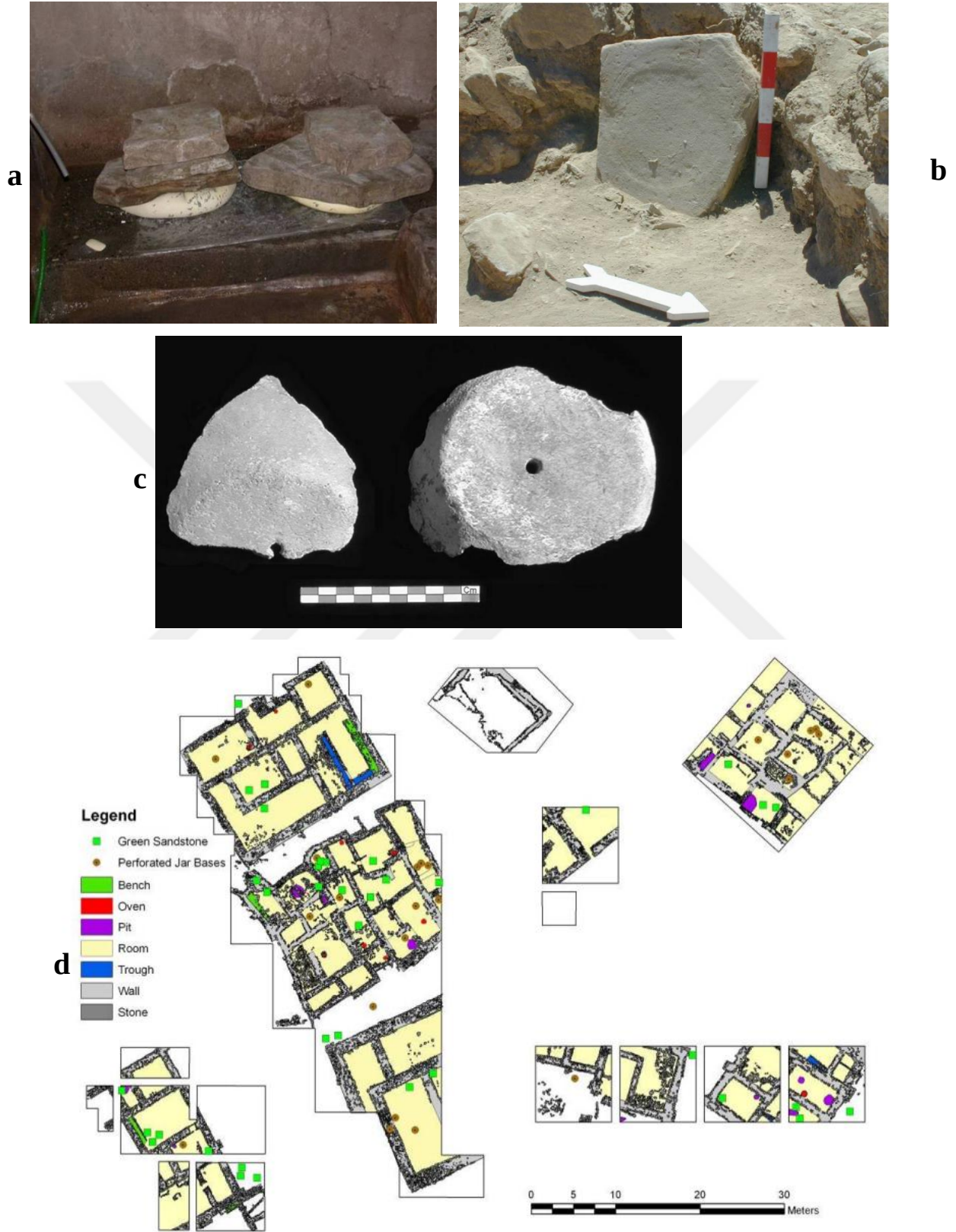
Levha 10. Ayanis Kalesi dışkent mekanlarının işlevlerine göre dağılımı (Çilingiroğlu vd, 2009, s.183, Çizim 27)

	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık
Ayanis	BT: 4-5	BT: 4-5	BT: 4-5	BT: 4-5 CH: 1	OA: 0,5 BT: 14 CH: 1	OA: 0,5 BT: 14 CH: 1	OA: 0,5 BT: 14 CH: 1	OA: 0,5 BT: 14 CH: 1	OA: 0,5 BT: 14 CH: 1	BT: 7 CH: 1	BT: 4-5 CH: 0,25-0,35	BT: 4-5
Özyurt				CH: 1	OA: 0,5 CH: 1	OA: 0,5 CH: 1	OA: 0,5 CH: 1	OA: 0,5 CH: 1				
Dağönü					OA: 0,5 BT: 2 CH: 1	OA: 0,5 BT: 2 CH: 1	OA: 0,5 BT: 2 CH: 1	OA: 0,5 BT: 3 CH: 1	OA: 0,5 CH: 1	OA: 0,5 CH: 1		
Mollakasım				OA: CH:	OA: 0,5 CH: 1	OA: 0,5 CH: 1	OA: 0,5 CH: 1	OA: 0,5 CH: 1	OA: 0,25 CH: 1	CH: 0,25 – 0,50		
Alaköy	BT: 4	BT: 4	BT: 4	OA: BT: 10 CH: 0,5	OA: 0,5 BT: 10 CH: 1	OA: 0,5 BT: 10 CH: 1	OA: 0,5 BT: 10 CH: 1	OA: 0,5 BT: 10 CH: 1	BT: 10 CH: 1	BT: 10 CH: 0,5	BT: 6	BT: 4
Atmaca	BT: 5-7	BT: 5-7	BT: 5-7	BT: 5-7	OA: 0,3 – 0,5 BT: 13 – 25 CH: 1	OA: 0,3 – 0,5 BT: 13 – 25 CH: 1	OA: 0,3 – 0,5 BT: 13 – 25 CH: 1	OA: 0,3 – 0,5 BT: 13 – 25 CH: 1	OA: 0,3 – 0,5 BT: 13 – 25 CH: 1	BT: 7-10 CH: 0,25	BT: 5-7	BT: 5-7

Levha 11. Aylara göre Ayanis, Özyurt, Dağönü, Mollakasım, Alaköy ve Atmaca köylerinde beslenen hayvanların süt verimi. **Mavi:** Ağıl zamanı, **Yeşil:** Mera zamanı, **BT (Bos Taurus):** Sığır, **OA (Ovis Aries):** Koyun, **CH (Capra Hircus):** Keçi

	Ağartı	Özyurt	Dağönü	Mollakasım	Alaköy	Atmaca
Koyun	• Ekonomik olması • Kazancının büyükbaş göre fazla olması • Küçükbaş hayvan çobanlığının daha kolay olması • Uysal olması • Canlı değerinin fazlalığı	• Alım – satımda değerinin fazla olması • Uysal olması nedeniyle sürü yönetiminin kolay olması	• Çoban masraflarının ağır olması • İstenilen özelliklere sahip çobanın bulunmaması	• Ekonomik olması	• Etinden faydalanmak • Sütünün yağlı olması • Üretilecek ticaretinin yapılması • Canlı değerinin keçiye göre daha fazla olması • Ekonomik olması	• Büyükbaş hayvana göre daha karlı olması • Bakım masraflarının büyükbaş göre daha az olması • Çobana verilmesi nedeniyle bakım masraflarının daha az olması
	• Süt veriminin koyuna göre fazla olması	• Süt veriminin koyuna göre fazla olması • Koyuna göre daha uzun süre süt vermesi • Maddi değerinin koyuna göre az olması nedeniyle tüketiminin daha ekonomik olması		• Yavrusunun alınarak maddi kazançta çevrilmesi	• Koyuna göre daha fazla süt vermesi	
Keçi	• Süt veriminin koyuna göre fazla olması	• Sürü yönetimini zorlaştırması • Değerinin alım – satımda koyuna göre daha az olması		• Sağım işleminin koyun ve büyükbaş nazaran zor olması		
	• Süt veriminin küçükbaşlara göre fazla olması		• Al – sat işinde ticaretinin kolay ve karlı olması		• Bakım zahmetinin daha az olması • Aşılama ya da bilingli çiftleştirme yöntemiyle verimin artırılabilmesi	
Büyükbaş	• Otlak alanların az olması nedeniyle besin ihtiyacının satın alma yoluyla sağlanması • Yılın büyük bir kısmını ahırda geçirmek zorunda olması • Felç gibi hastalıkların yaygın olması • Ölümlerinde maddi külfetinin ağır olması	• Dişki kokusu nedeniyle köydeki diğer yaşayanların rahatsız olması	• Ekim alanlarının sınırlı olması nedeniyle hayvanın besin ihtiyacının satın alma yoluyla karşılanması		• Kar oranının düşük olması	

Levha 12. Ağartı, Özyurt, Dağönü, Mollakasım, Alaköy ve Atmaca köylerindeki hayvanların tercih sebepleri olarak gösterilen nedenler. **Kırmızı:** Olumsuz, **Yeşil:** Olumlu.

Levha 13. Ayanis Kalesi'nden peynir yapımını gösteren veriler. a: Kumtaşı plaka günümüz Ağartı mahallesi, b: Kumtaşı plaka Ayanis Kalesi Dışkent'i, c: Dışkent'ten ele geçen dibdelikli kase, d: Dışkent'te kumtaşı plakaların ve dibi delikli kaselerin dağılımı. Çilingiroğlu vd, 2009.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Vedat SEZER
Doğum Yeri ve Tarihi	DADAY / 23.09.1991
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce, Orta
Bilimsel Faaliyetleri	Yayın - OCAK, Hazal – Vedat SEZER. (2017). “İran’da Arkeoloji Faaliyetleri ve Bilimin Politik Çıkmazı”, <i>Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler</i> 43, İstanbul, ss. 20-21. (ISSN: 1308 2078) Yayın – SEZER, Vedat, – Hazal Ocak, “Arkeolojik Verilerin Işığında Doğu Anadolu Hayvancılığına Kısa Bir Bakış”, <i>Bingöl Araştırmaları Dergisi</i>, 4 (2) , 147-154. Yayın – SİDDİQ, Abu Bakar – Vedat Sezer, “Ayanis Kalesi Hayvan

	Kalıntıları”, 30. Yılında Ayanis Kalesi Kazıları (yayında). Yayın - IŞIKLI, Mehmet – Vedat SEZER “30. Yılına Doğru Ayanis Kazıları Ve Urartu Arkeolojisi”, XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018) (yayında, 2022) Sunum Bildiri – SEZER, Vedat, “İnterdisipliner Bir Çalışma “Zooarkeoloji”: Ayanis Örneği” Genç Araştırmacılar Sempozyumu 1 (6 Nisan 2017), Atatürk Üniversitesi. Sunum Bildiri – IŞIKLI, Mehmet – Vedat SEZER “30. Yılına Doğru Ayanis Kazıları Ve Urartu Arkeolojisi”, XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018) Sunum Bildiri – IŞIKLI, Mehmet – Vedat SEZER “Urartu and The Castles of Rusa II in Iranian Archaeology”, International Congress of Young Archaeologist 2017, Tahran, Iran Editörlük – Bingöl Araştırmaları Dergisi, 4 (2), 2018.
--	---

	Sempozyum Düzenleme Komitesi Üyeliği – Uluslararası Tarih Boyunca Anadolu ve Gürcistan İlişkileri Sempozyumu, 27-29 Ekim 2018, Erzurum Poster Bildiri - KOÇERDİN ÖZTÜRK, Emsal – Vedat SEZER, “Anadolu Gürcistan Ekseninde Erken Transkafkasya Kültürü’nün Pastoralizmi” Uluslararası Tarih Boyunca Anadolu – Gürcistan İlişkileri Sempozyumu (27-29 Ekim 2018, Erzurum) / “Pastoralism of Early Transcaucasian Culture in the Axis of Anatolia-Georgia” International Symposium Relationships Between Georgia and Anatolia Throughout to History (27-29 October 2018, Erzurum/Turkey)
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	2015 Ayanis Kalesi Kazıları 2015 Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazısı 2015 Kültepe Kaniş Karum Kazıları 2015 Aşıklı Höyük (Misafir Katılımcı) 2016 Ayanis Kalesi Kazıları

	2017 Ayanis Kalesi Kazıları 2018 Ayanis Kalesi Kazıları 2018 – 2019, Ayanis Kalesi ve Çevresinde Hayvancılık: Etnoarkeolojik Örnek Bir Çalışma (Proje Kodu: SYL-2018-6735) 2019 Ayanis Kalesi Kazıları
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	vedatsezer91@gmail.com
Tarih	09.09.2019